

İçindekiler Tablosu

<u>Giriş</u>	3
<u>Hun Sanatı ve Arkeolojisi Üzerine Yapılan Çalışmalara Kısa Bir Bakış</u>	3
<u>Hun Devri Türk Mimarisi</u>	5
<u>1. Mezar Mimarisi - Hunlarda Defin Gelenekleri</u>	5
<u>Kurganların Genel Yapısı ve Özellikleri</u>	6
<u>Kurgan Mimarisi Örnekleri</u>	8
<u>Pazırık Kurganları</u>	8
<u>I. Pazırık Kurganı</u>	9
<u>II. Pazırık Kurganı</u>	10
<u>III. Pazırık Kurganı</u>	11
<u>IV. Pazırık Kurganı</u>	12
<u>V. Pazırık Kurganı</u>	13
<u>Başadar Kurganı</u>	14
<u>Şibe Kurganı</u>	14
<u>Berel ve Tüekta Kurganları</u>	13
<u>Noın Ula Kurganları</u>	15
<u>Katanda Kurganları</u>	16
<u>Esik Kurganı</u>	17
<u>Ulandırık (Ulandryk) Kurganları</u>	19
<u>Ukok Platosu Kurganları</u>	19
<u>2. Hun Devri'nde Yerleşme Yerleri ve Konutlar</u>	20
<u>İvolga Yerleşmesi</u>	20
<u>Dureny I ve II Yerleşmesi</u>	21
<u>Moğolistan'daki Hun Yerleşmeleri</u>	21
<u>3. Hsiuhg-nu ve Genel Anlamda Türklerde Çadır</u>	21

HUN SANATI

<u>Ahşap Aksam</u>	22
<u>Hun Devrinde Halı ve Dokumalar</u>	25
<u>Kurganlardan Çıkarılan İşlemeler ve Bazı Dokuma Örnekleri</u>	28
<u>Hunlarda Giyim-Kuşam</u>	30
<u>Hun Maden Sanatı</u>	30
<u>Hun Devrinde Ahşap Eserler</u>	31
<u>Hun Keramik Sanatı</u>	32
<u>Hun Devrinde Taş Eserler-Heykeller</u>	32
<u>Kaya Resimleri</u>	33
<u>Türk Hayvan Üslubu ve Hunlar</u>	33
<u>Dipnotlar</u>	36

Yrd. Doç. Dr. Yaşar ÇORUHLU

Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Hunların (Hsiung-nu) sanatından söz ederken bir ön kabul ile hareket etmek durumundayız. Çünkü Proto-Türkler grubu içerisine giren ve Çin kaynaklarının M.Ö. 2000'den daha erken tarihlere kadar geri götürdüğü¹ Hunların atalarının sanatından değil, siyasi bir birlik oluşturan ve ortalama M. Ö. 244-MS. 216 tarihleri arasında söz konusu olan Büyük Hun İmparatorluğu'nun hakim olduğu topraklarda geliştirilen sanattan (ve arkeolojiden) söz edeceğiz. Dolayısıyla söz konusu devletin kurulduğu zamanın öncesinden söz etmiyor olmamız, Hunların daha erken dönemlerde var olmadığı anlamına gelmemektedir.

Ağırlık merkezinin, Orhun-Selenga ırmakları ve Ötüken havalisi, Ongin ırmağı üzerindeki Karakurum ile Ordos bölgesi arasında olduğu anlaşılan Hun siyasi birliği, zamanla bütün Orta ve İç Asya'yı egemenlik altına almış ve bu geniş bölgelerde ilk defa bir kültür ve sanat birliğini sağlamıştır. Daha erken devirlerde doğrudan veya dolaylı olarak Proto-Türklerle de ilgili olan ve Isakova, Serovo, Kitoi, Kelteminar, Afanasyeva, Andronovo, Karasuk, Tagar ve Taştık gibi değişik isimlerle anılan kültürler kısmi kültür ve sanat bölgeleri meydana getirmişlerdi.² Yukarıda söylediğimiz gibi, Hun hakimiyeti, bu farklı kültür bölgelerini bir kültür ve sanat potası içine sokmuştur.

Zamanla genişleyen Hun toprakları doğuda Kore'ye kuzeyde Baykal Gölü, Ob, İrtiş, İşim nehirlerine, batıda Aral Gölü'ne, güneyde Çin'de Wei Irmağı, Tibet yaylası-Karakurum dağları hattına ulaşmıştır.³

Dolayısıyla bu sınırlar Hun sanat ve arkeolojisine ait materyalin nerelerde aranabileceğini göstermektedir.

Hun Sanatı ve Arkeolojisi Üzerine Yapılan Çalışmalara Kısa Bir Bakış

Hun Devri üzerine bilgiler veren çeşitli Çin resmi tarihlerini ve erken dönemlerdeki seyyah, din adamı ve elçilerin raporlarını bir tarafa bırakırsak (ki bu kaynakların önemli bir kısmı Hunlardan sonraki devirler hakkında bilgi verirler) Hun Dönemi ile ilgili çalışmaları daha ziyade 17. yüzyılda başlatmak gerekir.

Bu yüzyıldan itibaren çeşitli nitelikte ve farklı meslek gruplarından insanlar Hun kurganları ve eserlerinin buldukları çevrelere gitti. Bununla birlikte bu ilk çalışmaları bilimsel olarak nitelenmek pek mümkün değildir. Daha ziyade maddi menfaatlara yönelik yapılan bu faaliyetlerin çoğu kaçak arkeolojik kazılar şeklindeydi. Bu duruma ilk yasal engelleme Çar I. Petro'dan (1869-1725) geldi. Bir ihbar üzerine kaçak kazılardan elde edilmiş çok değerli altın eserlerden meydana gelen bir grup sanat eserine devletçe el konuldu.

Ancak asıl önemli olay daha sonra meydana geldi. Bu arada çoğu Proto-Türk ve Hunlara ait kurganların talan edilmesine devam ediliyordu. Bulunan eserler satılıyor veya altın potalarında eritiliyorlardı.

1715 yılında bir erkek çocuk dünyaya getiren Çariçe'ye sunulan çeşitli hediyelerden bazıları bu konuda bir dönüm noktası oldu. Madencilik işi ile uğraşan Nikita Demidov isimli biri, Sibiry kurganlarından elde edilen altından yapılmış, Hayvan Üslubu grubuna giren sanat eserlerini hediye olarak sunmak üzere saraya getirdi. Nihayet bu eserlerin önemini

anlayan Çar Petro 1718 yılında devletin bütün valilerine emir göndererek, eski olan her şeye el konularak bunların St. Petersburg'a gönderilmesini sağladı.⁴

Bugün hâlâ Hermitage Müzesi'nde bulunan ve başlangıçta Kunst Kammer'de toplanan Sibirya Koleksiyonu örnekleri, sözü edilen müzenin en değerli eserleri arasında sayıldı. Bu grup nesnelerin bir kısmı Tobolsk Valisi N. P. Gagarin ve Çerkaski' nin çabaları sonucunda satın alınmıştı.

Yine bir gelişme olarak 1764 yılında Çarlık Rusyası'nda defineciliğin yasaklanmasını belirtebiliriz. Ancak aslında Çar bu eserleri kendi propogandası ve hazinesi için toplamıştı. Belki de bu yüzden bu eserlerin bir kısmı daha sonraları kaybolmuştur.

18. yüzyılın sonunda, Sibirya ve Altaylar'da eser toplama faaliyetleri Florov (1793), Petroviç Tovostin (1879) vb. kişiler tarafından sürdürülüyordu.

Bu arada yine sözü edilen bu bölgede çalışmalar yapan W. Radloff, 1859-1871 arasında çeşitli faaliyetlerde bulundu. Önemli oranda sanat ve arkeoloji nesnesinin ortaya çıkarıldığı Berel ve Katanda kurganları 1865'te onun tarafından kazılmıştı.

Rostovtzeff, Minns, Talgren gibi araştırmacılar ise Bozkır kuşağı üzerinde ortaya çıkan çeşitli eserler ile ilgili çalışmalarını sürdürmekteydiler.

1915 ve 1916 yıllarında Tuva bölgesinde çeşitli araştırma ve kazılar yapıldı.

Türk sanatı ve arkeolojisi bakımından önemli materyallerin ortaya çıkarıldığı Pazırık Kurganları 1924 yılında keşfedildi.

1912'de Noin-Ula kurganları ile ilgili çalışmalara başlanmış, arkeolog Kozlov ve ekibi 1925'te burada bir kazı yaparak kurganın envanterini gün ışığına çıkarmıştır.

Griaznov ve Rudenko 1927 yılında Ursula ırmağı kıyısında Şibe kurganını ortaya çıkardı.

S. I. Rudenko ve Griaznov'un muhtelif kazıları ile bilim alemine tanıtılan Pazırık kazıları 1929'da başladı. Bu yıl kazılan I. kurgandan sonra 1947-48'de üçüncü kurgan, 1948'de dördüncü kurgan ve 1949'da ise beşinci kurgan kazılarak gün ışığına çıkarılmıştır. Bahsedilen son yılda 6, 7, ve 8 numaralı üç küçük kurgan da kazılmıştır. Bu arada Başadar kurganı da 1950 yılında kazılarak gün ışığına çıkarıldı.

1956 yılında T. Dorzhsuren ve diğer bir grup arkeolog Hun Devri'ne ait Hangay dağlarında Khunui Nehri havzasında keşfedilen bir alanda üç yüz civarında mezarı gün ışığına çıkardılar. Günümüze yakın zamanlarda da çeşitli arkeolojik siteler keşfedildi ve buralarda araştırmalar yapıldı.

Bu çalışmalardan başka 1969-70 yıllarında bir Kazak-Türk arkeoloğunun büyük başarısını zikredebiliriz. Kimilerine göre Saka, bir kısım Türk araştırmacılara göre ise Hun Devri'ne ait olan Issık Kurganı Kemal Akişev tarafından Alma-Ata'nın 30 km kadar yakınında Issık Rayonu'nda Esik Çayı'nın kenarında tespit edilerek kazısı yapıldı.

Türk arkeolojisi için önemli olan bu kurgandan başka, Pazırık kültürüne dahil edilebilecek Ulandırık kurganları dağlık Altay bölgesinin güneydoğusunda yer alan sekiz kurgan

grubundan meydana gelmekte olup, Sovyet Bilimler Akademisine bağılı olarak alışan V. D. Kubalev'in liderliğinde kazıldı. Buradaki kazı ve çalışmalar 1968, 1969, 1972 ile 1975 yılları arasında ve 1980- 1981'de gerçekleştirilmiştir.

Ayrıca son zamanların en büyük başarısı ise 1990'lı yıllarda Ukok platosunda kazılar yapan Natalya Polosmak, ekibi ve başka bilim adamları tarafından gerçekleştirildi. Sözü edilen yerde, Ak Alaha Mezarlığı ve Kuturguntas mezarlığında ortaya çıkarılan kurganlardan başka bir de bir asil soydan bir kadına ait olduğu anlaşılan çok önemli bir kurgan kazılarak gün işığına çıkarıldı.

Bu arada geçtiğimiz yüzyılın sonunda Rus arkeoloğu Y. D. Tal'ko-Grintsevich Kyakhta'nın 10 km doğusunda Baykal boyunda Sudzhinsk'de 214 Hun mezarını buldu.⁵

Hun Devri Türk Mimarisi

1. Mezar Mimarisi

Hunlarda Defin Gelenekleri

Hunlarda rastladığımız "kurgan" adı verilen mezar anıtlarını ve bu kurganlardaki çeşitli eşyaların niteliğini daha iyi anlayabilmek için onların ölüm ve definle ilgili geleneklerine bir göz atmamız gerekmektedir.

Hunlara ait ölüm ve cenaze defnetme konuları ile ilgili inançlar, onların ataları devrinde ve diğer Proto-Türk döneminde oluşmuştur. Hatta bazı geleneklerin ve inançların daha erken devirlerden köklerini aldığı da ifade edilebilir. Zaten bilindiği gibi, Neolitik Dönem'den itibaren "kurgan" tipindeki mezarlara rastlamaktayız.

Asil soydan birisi öldüğü zaman, onun cesedinin bir müddet adırdada bekletildiğini ve cesedin kokmaması için i organlarının çıkarılarak bir çeşit mumyalama işleminin yapıldığını biliyoruz. Neticede ölünün gömüleceği bir kurganın inşası belli bir süre olarak tamamlanıyor. Cesedin uzun süre bekletilmesinin ana sebebi dini inançların yanında, toprağın kazılması işleminin zorluğundan (bu bölgelerde toprak genellikle belli bir derinliğe kadar donmuş durumdadır) ve kurganın inşa edililişinin de epey zaman almasından kaynaklanmaktadır.

Cenaze töreni sırasında yapılan işlemler, ölen kişinin öteki dünyada bu dünyadakine benzer bir hayat yaşayacağına inanıldığını göstermektedir. Kurganın kalıcı bir yapı olarak inşa edilmesi, içerisinin oturulan bir evmiş gibi düşünülmesi, çoğu kere ölen kişinin atının, eşyalarının ve silahlarının beraberinde gömülmesi, hatta kk sehpası tipi masalarda yiyeceklerin yer alması bu konuya işaret etmektedir. Ayrıca mezarın içinde ölüye sunulmuş çeşitli hediyeler de yer almaktadır.

Öte yandan defin geleneklerinden, yas işareti olmak üzere atların kuyrukları kesiliyor (tullama denilen işlem) veya değişik şekillerde rlyor ya da bağlanıyordu. Bu arada bazı kurganlarda yoğ merasimi esnasında sunulan kurbanlar (daha ziyade at kurbanı) şölen esnasında yenildikten sonra, kalan artıkları ve kemikleri de çoğu kere bu mezarlara atılıyordu. Bu kurban hayvanlarının kalıntıları bazen çok sayıda hayvanın bu törenlerde yenildiğini gösteriyor. Örneğin Arzhan kurganında binlerce sayıda at kalıntısına

rastlanmıştır.

Çin kaynakları Hunların cenaze merasimleri hakkında, Göktürklerde görüldüğü kadar ayrıntılı bilgi vermemekle birlikte, defin esnasında tabut kullanıldığı ve tabutların altın ve gümüş işlemeli kumaşlarla veya kürklerle örtüldüğü belirtilmektedir. Bu ifadeler bizim fazla işimize yaramamaktadır. Çünkü biz bu bilgilerin kat kat daha fazlasını kazılarla ortaya çıkarılan kurganlardan öğrenebiliyoruz.⁶

Kurganların Genel Yapısı ve Özellikleri

Kurgan kelimesi çeşitli sözlüklerde, temel olarak iki anlama sahiptir: Tepe veya üzerinde koruyucu tepe şeklinde bir bölüm bulunan tümülüs tipinde mezar ve kale/hisar/şehir. Kurgan kelimesi ilk olarak Codex Cumanicus'ta karşımıza çıkmakta olup burada "mezar tepesi" olarak izah edilmiştir.⁷ Böylece daha ziyade ölünün muhafaza edildiği yer olan mezar üzerindeki koruyucu nitelikteki suni tepelere bu ismin verildiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle esasında kurganlı mezar denilmesi gereken bu yapılar genel olarak tümülüs biçiminde mezar anıtı şeklinde anlaşılmış ve düzenlemenin tümü için kurgan ismi kullanılmıştır.

Çeşitli Türk şivelerinde, bunların özelliklerine göre kullanılan bu kelimenin kökünün, "korumak" fiiliyle ilgili olduğu düşüncesi en çok kabul edilen görüştür. Kurgan/Korgan kelimesinin kökü "korı" dır.

Nitekim Divanü Lügat-it-Türk'te "kor" ziyan, "koru" dikenli tel, "korı" ise "korumak" anlamına gelmektedir.⁸ Böylece kaleler ve kale şehirlerin (Ordu/Kurgan) "korumak" fiiliyle ilişkisi, mezarların üzerindeki koruyucu suni tepe için de geçerli sayılmış ve bunlara kurgan denilmiştir.

Kurganlar dış görünüşleriyle tümülüs tipi mezarlardır. Bakıldığında ilk göze çarpan şey küçük bir tepe meydana getiren toprak-taş yığınıdır (Resim 1-2).

Orta ve İç Asya'da Türkler ve bazı komşuları çoğu kere büyük hükümdarlarının mezarlarının bulunmasını istemediklerinden kurganları kolay kolay ulaşılamayacak yerlerde yapıyorlardı. Bu nedendendir ki birçok büyük Türk hükümdarının kurganının nerede olduğunu bilmiyoruz. Ancak bütün bunlara rağmen birtakım kurganların hırsızlar tarafından soyularak altın ve gümüş eşyalarının çalındığını ve mezardaki eşyaların düzeninin karıştırılarak, yapıda tahribat meydana getirdiklerini biliyoruz (Resim 3-harita-).

Kurganlar boyutları açısından küçük, orta büyüklükte ve büyük olmak üzere üç grupta toplanabilir. Pazırık'taki kurganları ön plana alırsak, küçükler 13-15 m. çapında veya daha küçük çapta, orta büyüklükte olanlar, 20-24 m. civarında ve daha büyük olanlar ise 30 ila 46 m. arasında bir çapa sahiptir. Büyük kurganlar alan olarak yaklaşık bir ölçüyle 51-55 metre karelik bir alanı kaplamaktadır. Bu ölçü IV. Pazırık kurganında 30 metre karedir. Bahsedilen kurganlarda yüksekliğin çapa oranı aşağı yukarı 1:10'dur.

Pazırık'taki küçük kurganlarda ağaç kütüklerinden yapılmış mezar odaları küçük olup fazla eşya ihtiva etmez. Odanın dışında da sadece iki veya üç at gömülüdür. Orta boyuttaki kurganlarda çok sayıda at defnedilmiş olup, ceset ayrı bir odada ağaçtan oyulmuş lahit (tabut) içerisinde bulunmaktadır. Büyük kurganlar ise iki bölümlüdür. Üst kısmı taşımak için direk sistemi kullanılmıştır. Başka yerlerde bunların daha çok katlı olduğu da görülebilir.

HUN SANATI

Tepeciğin altında yer alan asıl mezar odası, bazen tek bir oda veya çukurdan ibarettir. Bazen ise çok katlılık ve daha karmaşık bir sistem söz konusudur. Aslında muhtemelen asıl gömünün yapıldığı odanın veya çukurun üstündeki giriş mekanına da kurgan denilmektedir. Çünkü bu kısım altta yer alan defin yerini -çukurunu- gizlemekte korumaktadır. Cesetin bulunduğu odaya veya çukura bazen gizli bir dehliz vasıtasıyla ulaşıyor ya da bu gömü odası büyük bir çukurun küçük bir köşesinde yer alarak üzeri taş ve toprakla ayrıca kapatılabiliyordu. Çoğu kere özellikle İç Asya bölgelerinde ister cenazenin yer aldığı kısım isterse yukarıdaki bölüm olsun odalar bölgeye özgü karaçam kütüklerinden yapılmaktaydı. Bu kütükler bugün "Çantı" denilen teknikte olduğu gibi çoğu kere çivisiz olarak bağlantı yerlerinden birbirine raptediliyordu.

Mümkün olduğu kadar özenle ele alınan cesedin bulunduğu bölme veya oda, genellikle kalas veya ağaç kütüklerden yapıma zemin döşemesine ve duvarlara sahipti. Ceset genellikle ağaçtan oyulmuş bir lahitte, bazen mumyalanmış olarak ve çoğu kere yan yatmış şekilde-başı doğu yönünde olmak üzere- yer alıyordu. Bazı kurganlarda iç içe birden çok tabut/lahit kullanıldığı da görülmekteydi.

Bu arada ölen kişinin cesedinin tabutsuz olarak konulmasına da rastlanmıştır. Cesetlerin bazen ayaklarının ve başının altına tahta yastıklar konulmaktaydı. Silahları törelere göre gövdesinin yakınında uygun yerlere yerleştiriliyordu. Üzerinde bulunan elbiselerden başka mezarın çeşitli yerlerine çantalar, başka elbiseler, küçük masalar, kaplarda veya kazanlarda etler vb. yer alabilmekteydi. Bazen cesedin bulunduğu yerde, büyük mezarlarda ayrı bir bölümde, zaman zaman bir taş platform üzerinde yatırılan kurban edilmiş at kavadralarına da rastlanmaktadır.

Esas cesedin dışında bazen erkek veya kadın başka cesetlere de rastlanır. Bu cesetler zaman zaman ayrı bir seviyede ve yerdedir. Bazı durumlarda birlikte gömülmeye de rastlanır. Çoğu araştırmacılar birçok eski kavimde görüldüğü üzere, asıl ölü dışındaki cesetlerin onlarla birlikte gömüldüğünü iddia etmekten heyecan duyarlarsa da bunun net ve yeterli delilleri yoktur. Bu sözü edilen diğer ölümler de kendi eşyaları veya silahlarıyla birlikte yer alırlar, ancak onlara ait nesnelere daha az gösterişlidir.

Öte yandan bazı kurganlarda, inşa sırasında kullanılan araba, kazma-kürek vb. malzemelerin de mezarın içine yerleştirildiği veya gelişi güzel yuvarlandığı görülmektedir. Hatta bazen atlarda bu son toprak yığını içerisinde yer almıştır.

İçindeki envanteri aşağı yukarı bu şekilde olan kurganların inşası tamamlandıktan sonra, mezarın örtülmesi için gerekli işlere başlanır. Ancak alt yapının üst kısmı taşıyabilmesi için dikey destekler ve duvarları sağlamlaştıran dayaklar vb. sistemler de uygulanır. Sonra mezar çukurunun üzeri tomruklarla kapatılır. Yatay olarak yerleştirilen bu tomruklar bazen birkaç tabaka olur. Bu tomrukların üzerine ayrıca ağaç dalları ve kabukları, kökler, çalılar yerleştirilir ve mezarın kazılışı sırasında çıkan toprak en üste yığılır. Böylece bir tepe oluşturulduktan sonra, önce daire biçiminde taşlar yerleştirilir ve sonra diğer kısımların üzeri irice taş parçaları ile bir yığın haline getirilir. Bazı yerlerde bu taşların üzerini toprak ve çimler kaplar. Dışarıdan bakıldığında bir tümülüs görünüşü veya buna benzer bir görünüm ortaya çıkar. Bazı mezarlarda ise bu taşlar olmayabilir.

Zaman içerisinde artık kutsal bir yer sayılan ve yeri bilinen kurganlarda üst üste gömülmeler olmuştur. Bu yeni gömülmeler mezar yapısının niteliğini ve şeklini değiştirebilir. Örneğin az evvel bahsedilen Arzhan kurganında ana kurgan odasının

etrafına yığılan diğer odalar kurgana büyük bir dairevi görünüm kazandırmıştır.

Küçük tepeler halinde dış görünüşe sahip bazı mezarlara ise, kurgan demenin doğru olup olmadığı tartışılabilir. Bunlar daha çok sandık mezar tipinde taş plakalardan ibaret bir mezar çukuruna gömülmüş olabilir. Ya da dörtgen veya oval bir çukur içinde herhangi bir oda olmaksızın cesedin yer aldığı basit bir düzenleme de söz konusudur.

Öte yandan bazı yerlerde kurganların yakın çevresinde bir kurban ve ibadet alanı veya kurban sunağı bulunmaktadır. Bir kısım kurganlarda ise, doğuya doğru dikili taş sıraları uzanır (balbal?). Bu nedenle kurganları ele alırken etrafları ile ilişkilerine dikkat edilmelidir.

Bu arada Orta Asya ve Kuzey Karadeniz bölgesindeki bazı kurganlarda -malzemenin daha kolay bulunmasına bağlı olarak- taş odalı kurganların da inşa edilmiş olduğunu biliyoruz. Bu tip mezar odaları daha çok Grek veya Anadolu etkili tipler olarak kabul edilmektedir.

Kurganların bir bölümünün hangi etnik yapıya ait oldukları tartışmalıdır. Bunların en meşhurları Pazırık kurganlarıdır. Çeşitli araştırmalarda bu kurganlar İskitlere mal edilmiştir. Burada açıklanması hayli uzun sürecek nedenlerden oluşan ve bize göre hatalı olan bu görüş dışında bu mezarların Yüceçilerle ilişkili olabileceğini düşünenler de vardır.⁹

Bizim düşüncemize göre Pazırık kurganları veya genelde Pazırık Kültürü bir Proto-Türk veya Hun (Hsiung-nu) kültürüdür. Çünkü gerek Hunların ataları gerekse genel olarak Proto-Türk dediğimiz topluluklar en azından M.Ö. 2. binden beri bu topraklar da ve yakın çevresinde yaygın olarak yaşıyorlardı. Bu mezarlardan çıkan arkeoloji ve sanat malzemelerinde tespit edilen gelenekler (yaşantı tarzı, gömme ve ölüm adetleri) İslamiyet'ten sonraki devreler dahil olmak üzere Türk sanat ve arkeolojisinde, ayrıca kültüründe büyük oranda benzer biçimlerde var olmuş ve yaşamıştır. Özellikle erken Orta Çağ sonuna kadar olan tarihte Türk toplulukları Pazırık'takine benzer kültür ve sanat geliştirmişlerdir.

Kurganlar yurt tipi çadırlar ile birlikte, İslamiyet'ten sonraki Türk mimarisinin en önemli yapı tiplerinden olan kurganların kaynağını teşkil etmektedir. Müslüman Türk devleti olan Karahanlılara ait olduğu düşünülen eşyasız kurganlar dahi vardır. Kümbetler ise cenazelik ya da mumyalık denen kısımları çoğu kere toprak altında kalmak üzere iki katlı olarak düzenlenmişlerdir. Bilindiği gibi bu şekilde düzenleme kurganlar da da vardı.¹⁰

Kurgan Mimarisi Örnekleri

Pazırık Kurganları

Pazırık kurganları, 1929 yılında Rus arkeologları S. I. Rudenko ve M.P. Griaznov tarafından kazılarak gün ışığına çıkarıldı. Bunlar Altaylar'da, Büyük Ulagan vadisinde, Teletskoye Gölü'nde birleştikten sonra dökülen Çulışman ile Başkaus nehirleri arasında Pazırık denilen mıntıkada yer almaktadır. Bu kurganlar Greenwich'e göre 50 derece 44' kuzey ve 88 derece 03' doğu boylam ve enlemleri arasında bulunmaktadır.¹¹

Sözü edilen kazılarla ortaya çıkarılan ilk kurgan, tamamen donmuş durumda olduğu için çürümesi çok kolay olan içindeki envanterini de muhafaza edebilmişti. Yıllık sıcaklık ortalaması çok düşük olan bu bölgede yaz ayları bile serin geçiyordu. Bu iklim birçok mezarın içinde buzlaşmaya yol açmaktaydı ki, Ruslar buna "Merzlota" adını

vermekteydiler. Ayrıca mezarların üstünü örten taşlar da bunların içinin serin kalmasında yardımcı olmuştur. Bu arada mezarların içine sızan ve çoğu kere donmuş olan sular da korumaya katkıda bulunmuştur.¹²

Pazırık kurganları, büyüklü-küçüklü 40 civarında mezardan meydana gelmiştir. Bunların ancak beş tanesi büyük kurganlar sayılabilir. Bu grubun 2 tanesi kuzeyde (3 ve 4 numaralı mez.), ikisi orta kesimde (1 ve 2 nu. mez.) ve bir diğeri de güneyde (5 nu. lı kurg.) bulunmaktadır.

Mezarlar genel olarak M.Ö. 5-3. yüzyıla tarihlendirilmekle birlikte, daha sonra bir kısım araştırmacılar tarafından bu tarihler, M.Ö. 2. yüzyıla kadar indirilmiştir. Hatta B. Ögel bu kurganların kuvvetle muhtemel M.Ö. 11-1. Yüzyıla ait buluntular içerdiklerini vurgulamaktadır.¹³

I. Pazırık Kurganı

I. Pazırık kurganı, 50 m. çapında ve 2 m. yüksekliğinde bir taş yığını altında bulunmaktaydı (Resi. 4). Bu suni tepenin doğu tarafına doğru dikili taşlardan oluşan bir yol bulunuyordu. Yığının orta kısmının altında bir kenarı 7.20 m. uzunluğunda kare bir çukur yer almaktaydı. Çukur dibindeki alan ağız kısmından daha dar idi. Hafirler çalışmalarını ilerlettikçe ağaç kütüklerinden oluşan koruma tabakalarına rastladılar. Bu tabakanın altında ise, kurganın ortasındakine benzer iç içe geçmiş iki odaya ulaştılar.

Üstteki kısımda, mezar çukurunun kazılmasında kullanıldığı düşünülen bir kürek parçası, çekiç ve keski vardı. Bunlar işleri bittikten sonra mezara atılmıştı. Kurganda, inşa esnasında kullanılan tahta bir arabaya bile rastlanmıştır.

Lahit odasının dışında, mezar çukurunun ağzında sopa ile vurulup öldürülerek kurban edilen atlar, eyer ve bütün koşum takımlarıyla birlikte çukura yuvarlanmıştır.

Yukarıda sözünü ettiğimiz, mezara yığılan taş ve toprağın altında, yer yüzeyine kadar gelen ve birkaç tabaka olan çam odunları, onun altında ise huş ağacı parçaları ve dumanlı çay çalısı yaprakları yer almaktaydı.

En alttaki iki odanın daha dışta olanının duvarı, tabanı ve çatısı tomruklardan inşa edilmiştir. Duvarlar arasında kalan boşluk taş parçalarıyla doldurulmuştur. Ayrıca çatıyı destekleyen ve kuzey ve güney duvarlarda bulunan üç adet direk söz konusuydu. Duvar ve çatı çift tabakalı olarak yapılmıştı. Odanın duvarları kareye yakın bir şekil göstermekle beraber aynı uzunlukta değildi. İçteki odanın kütükleri ise dıştakinden daha itina ile yontulmuştu.

Daha dıştaki odanın boyutları 4.45 x 6.15 x 1.4 m. dir. Daha içteki kısım ise 3.35 x 4.87x1.4 m.dir. Mumyalanmış ceset yine belirtildiği üzere ağaçtan oyulmuş bir lahitte (ölçüleri 3.7 m. x 80-65 cm.) yer almaktadır. Jetmar bu lahtin üç gövdeli olduğunu söylemektedir.

Lahit kapağı çam ağacındandır. Bunun üzerinde horoz şeklinde deriden kesilmiş şekiller vardı. Horozlar aynı tabut üstünde çift başlı kuş (kartal?) şeklini alıyordu. Bu ağaç lahit, kalastan bir tabanın üzerindedir. Daha altta odanın zemini taş parçalarından bir tabaka ile kaplanmıştır. Duvarlara keçeden yapılmış dokumalar asılmış, ölünün şahsi eşyaları, ayrıca

tabak, çatal, bıçak gibi malzemeler ve yiyecek ve içecekler (üzerlerine konulduğu üst kısmı sökülebilir nitelikte masalarla birlikte) de burada yer almıştır. Silahlar arasında deri kaplamalı ahşap kalkan ilgi çekicidir. Ayrıca ağaçtan yontulmuş, hayvan süslemeli çeşitli eserler de vardır.

Buldukları kısımda atlar, eyerler (geyik kılından doldurulmuş keçe minderler şeklinde idiler) koşum takımları, süslemeli kısımları ve kamçılar ile birlikte bulunmaktaydılar. Atların ikisinin, başında bulunan maskeler vardı. Bunlardan özellikle “geyik başı” şeklinde olan dikkati çekmektedir.¹⁴ Anlatıldığına göre atlar çok iyi durumda idiler ve onların asil at soylarından geldikleri anlaşılıyordu. Jettmar’a göre bunlar Fergana ve Türkmenistan’daki en iyi at soylarına benzemektedirler.¹⁵

Kurgan’da yer alan on adet at (sekizi iki sıra halinde, kafası doğuya döndürülmüş olarak, batıda bulunan geri kalan iki at ise başları güneye döndürülmüş olarak bulundu) kadavrasının özelliklerini gözden geçiren A. İnan, bu kurganın Hun sanatına (veya en azından Proto-Türk sanatına) ait olduğuna dair önemli ipuçları sunmaktadır.¹⁶ Bunlar:

1. Atların on kabileye ait olduğuna işaret olarak, sayılarının on ve kulaklarındaki nişanların ayrı ayrı olması,
2. Ölü ile beraber gömülmeleri,
3. Atların kuyruk, yele ve topuk saçaklarının (yas işareti olarak) kesilmesi,
4. On atın da aygır (erkek) olması; gibi özelliklerdir.

II. Pazırık Kurganı

Yine S. I. Rudenko’nun kazısını gerçekleştirdiği, beş büyük kurganın yer aldığı bir mezarlık alanında bulunan bu kurgan 36 m. çapında ve 4 m. yüksekliğinde tepe şeklinde bir toprak yığını biçiminde olup, alttaki mezar odasını koruyucu durumdadır (Resim 5).

Burada kurgan I’de birkaç tabaka olan huş ağacı kabukları altı tabaka halinde çatıyı kaplıyordu. Yine kurgan I. de olduğu gibi kurgan II.’de de çatıyı destekleyen direkler vardı. Kurgan II.’de defin odasının üzerinde dokuz kütük tabakası bulunmaktaydı. Odanın tavanının dış yüzeyi ile kirişlerin alt yüzü arasında 20.35 cm.’lik bir aralık bulunuyordu. Diğer bazı kurganlarda olduğu gibi toprağı kazma işlemi esnasında kullanılan kürek, tahta kama ve çekiçler burada da bulunmuştur.

Kurganın altında inşa edilmiş dikdörtgen mezar çukuru 4 m. derinliğindedir. Ağaç kütüklerinden inşa edilmiş bu kısım 7.1x7.8 m. genişliğindedir. Rudenko, en içteki kısmın ölçülerini 1.53 x 3.65 x 4.92 m. daha dıştaki kısmın ölçülerini ise 4.15 x 5.7 x 2.1 m. olarak vermektedir. Söz konusu defin odası mezar çukurunun dibine döşenmiş taş parçalarından oluşan zemin üzerine inşa edilmiştir. Bu taş zemin I. kurgandakinden daha incedir. Bahsedilen taş zemin üzerinde bulunan, cesedin yer aldığı odanın tabanı da ince kalaslardan yapılmıştır. Odanın duvarı siyah keçe ile kaplanmıştır.

Defin odasında soyguncular tarafından cesetleri parçalanmış olan bir kadın ve erkek gövdesi bulunmuştur. Bunlar tahnid edilerek kurutulmuşlar yani mumyalanmışlardır. Ölçüleri 4.2 m. x 87-95 cm. x 72 cm. olan ağaç lahitte yer alan ölülerden erkek olanı 50-60 yaşları arasındadır. Erkeğin gövdesinde bulunan dövmeler dikkati çekmektedir. Sağ-sol omuz ve kollar üzerindeki bu tasvirler hayvan üslubuna uygun olarak tasvir edilmiş olup,

çok daha sonraları N. Polosmak'ın Ukok'ta kazdığı kadın asilzadenin gövdesinde de bu dövme hayvan resimlerinin çok benzeri bulunmuştur.

Lahit kapağı çam gövdesinden etrafı çok dikkatli bir şekilde düzeltilerek yapılmıştı. Ağaç lahitlerin üzerinde deriden kesilmiş, koşan geyik figürleri vardı. Lahitin dibine yerleştirilmiş ince bir keçe üzerinde yatan kişi Mongoloid tipte olup, saçları siyahtır. Kafasında bir savaş aletinin darbesiyle meydana gelmiş olan delikler vardır. Elbiseler oldukça tahrip olmuştur. Bununla birlikte erkeğin giydiği sincap kürkü oldukça kalitelidir. Kurganda erkeğe ait gömlekler odanın güney batı köşesinde ele geçmiştir. Bu kürk elbise koç kafası figürleri taşıyan ince altın levhacıklarla süslenmiştir.

Mezarda ayrıca deri bir kese içinde bulunan gümüş ayna, demirden yapılmış bir topuz, tahtadan oyulmuş altın kaplı kanatlı arslan şeklinde burma gerdanlık, altın levhalarla kaplanmış tahta geyik ve grifon figürleri, kese şeklinde (üzeri hayvan figürleriyle süslü) ölü hediyeleri, iki toprak şişe, iki tahta vazo, taştan bir kandil bulunmuştur. Ayrıca dört küçük masa (bunlar in situ olarak odanın doğu bölümüne konulmuştu), ağaçtan yapılmış bir kap, deriden kesilerek yapılmış bir sığrın figürü, telli saz davul, balçıkta yapılmış iki kap ve ağaçtan oyulmuş başka iki kap mezardaki en önemli buluntular arasındadır.

Mezarın kuzey tarafında, koşum takımlarıyla ve kamçılarla birlikte yedi at kadavrası bulunmuştur. Atlardan birinin başında bulunan deri ve keçeden yapılmış bir başlık heykel anlayışında figürlerle yapılmıştır. Deri ve beyaz keçe malzemenin kullanıldığı bu başlıkta, başlığın atın alnı üzerine gelecek kısmı üstünde, bir dağ keçisi başı ve onun da üzerinde kanatlarını açmış bir yırtıcı kuş bulunmaktadır (muhtemelen kartal).

Yukarıda belirttiğimiz gibi, ele aldığımız bu mezar da I. Pazırık kurganında olduğu gibi soyulmuştur. Hırsızlar atların bulunduğu odaya dokunmamışlardı. Bir kısım bilim adamları bu at başlıklarının ön tiplerinin Asurlularda görüldüğünü ileri sürmektedirler.

Atların gömüldüğü odacık, defnedilen cesetlerin yer aldığı odaya göre daha yüksekte yapılmıştır. Atların bulunduğu yerin yükseklik oranı diğer kurganlardakinden daha fazladır. Bu nedenle yaz aylarında oda içindeki buzlar kısmen eridiğinde bozulmalar meydana gelmiştir. İkisi hariç, atların yeleleri kesilmiştir. Ayrıca kuyrukları da örülmüştür ve koşum takımları I. Pazırık kurganında bulunan koşum takımlarına benzer. Buradaki genç atların köpek dişlerinden onların sonbaharda öldükleri anlaşılmaktadır.¹⁷

III. Pazırık Kurganı

III numaralı kurgan 1948 yılında açılmıştır. Bu kurganın yapımında büyük taş blokların da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Mezar kısmı üzerindeki ağaç kütüklerinden başka, alternatif olarak yerleştirilmiş taşlar ve kaya parçalarıyla da korunmuştu. Bu taş tabakalar arasında tahta kürek, tahta kamalar, ahşap yedi tekerlek ve bir arabanın kalıntıları bulunmuştur.

Bunlardan başka duvarların içeri çökmesini önleyen ahşap panellerin de izleri tespit edilmiştir.

Daha alt kısımda kuzey tarafta üç dikey ayak ile güneyde üç dik ayak daha yer alır. Bunlar birbirlerine çapraz hatıllarla bağlanmıştır. Ayaklar üstteki yapıyı taşırlar.

Bu çapraz hatılların altında, dış odanın çalılardan oluşan ilk tabakası vardır. Bundan sonra

eş seviyede ve kalınlıkta karaçam ve kayın ağacı tomrukları yer alır. Aralardaki boşluklar Altay bölgesine özgü bir çeşit yosunla doldurulmuştur. Çatıda ayrıca dört tabaka huş ağacı ve çam ağacı kabuğu tabakası vardı. Ağaç kabukları geniş şeritler halinde olmadığı için onların ilkbahar ve yaz aylarında ağaçlardan soyuldukları anlaşılmaktadır.

Çapraz hatılların bulunduğu yer ile kısmen odanın yer aldığı kesimde Jettmar'ın anlatımına göre, toplam 14 at iskeleti bulunmuştur. Rudenko bunların karışık bir düzenleme ile yerleştirildiğini belirtir. Buz içinde donarak kalmış malzemelerin dışında kalan şeylerin çoğu çürümüştür. Kalıntılardan anlaşıldığına göre en iyi ve zengin koşum takımları bulunan atlar doğu tarafındadır. Bu atlar aynı zamanda maske ile de süslenmişlerdir.

Buradan soyguncuların açtığı tünel vasıtasıyla daha aşağıya devam edilince iç içe yer alan iki odaya rastlanmıştır. Burada iç ve dış duvarlar arasındaki boşluklar taş ile doldurulmuştur.

İç oda 1.28 m. yüksekliğindeydi ve duvarları düzeltilmemişti. Burası I. Pazırık kurganındaki defin odasına benziyordu ve cesedin bulunduğu iç kısım ile onun dışındaki duvarlar arası taşlarla doldurulmuştu. İç ve dış çatı arasında da bir boşluk vardı. Odanın içinde 35 cm. genişliğinde ağaç kütüğünden oyulmuş dar bir lahit bulunmaktaydı. İçi boştu, çünkü soyguncular cesedi çıkarmış ve yere bırakmışlardı. Cesedin kafasındaki delikten mumyalanmış olduğu anlaşılmaktadır.

Mezarın diğer buluntuları öteki kurganlarla uygunluk gösterir. Küçük masalar (iki tane bulunmuştur), koyun kemikleri, sığır boynuzundan yapılmış parçalanmış ve soygundan evvel ağaç lahitin içinde bulunduğu sanılan bir davul bunlardandır.

Doğu duvarına asılı bir deri miğfer bulunmuştur. Bunun yanında ölünün başının altına konan ahşap bir yastık, iskelet ile yastık arasında da buhur için kullanılan çubuklar vardır. İskeletin kafasının yanında da tahta bir kürek bulunmuştur. Burada adamın iki kat keçeden yapılmış pantolonunun kalıntılarına ve ayrıca ipek ve kürk parçalarına rastlanmıştır. Bunlardan başka, ipek para kesesi, bir ipek parçası, samur kıyafet parçaları, ok gövdeleri de bulunmuştur. Mezarda ayrıca üç tane sepet örgüsü biçiminde, ağaç dallarından örülmüş (hasır) kalkan bulunmuştur.¹⁸

IV. Pazırık Kurganı

II. ve III. Kurganlarla aynı yıl içinde (1948) açılan bu kurgan 24x1.40 m. ebadında olup diğerlerine nazaran oldukça küçüktür (Resim 6). Diğer büyük üç kurgan gibi bu kurgandan da doğuya doğru dikili taş sıraları uzanmaktadır. III numaralı kurganın güneyinde yer alan bu kurganın üst tabakaları kaldırıldığında dört ana yöne yönlendirilmiş, tam kare olmayan (5.30x5.60 m.) ve kurganın kuzeybatısına doğru kaymış bir çukurla karşılaşmıştır. Kurgan altındaki çukur 30 metrekarelik bir alanı kaplamaktaydı.

Bu çukur taş bloklarla doldurulmuştu. Mezar inşasıyla ilgili olup mezara bırakılan tahta kamalar vardı. Taş dolgu temizlendiğinde ahşap kirişlerden (kütüklerden) oluşan bir tabakaya ve daha altta ise ahşaptan yapılmış bir tek odaya rastlanmıştır. Bu odanın yanında yani, çukurun kuzey kısmında atlar gömülmüştür. Ayrıca defin odası ile at gömüsünün bulunduğu yer arasında kütüğe oyulmuş basamaklardan oluşan merdiven ele geçirilmişti. Bu kısım hariç, mezar ile çukurun duvarları arasındaki boşluk taşlarla doldurulmuştur. Odanın tavanının üzerine ise ağaç parçaları ve fundalıklar konulmuştu.

Pazırık Kurgan I ve II'deki iç oda şeklini tekrarlayan odanın içindeki buz eritildikten sonra, dar cephelerinde halkaları bulunan karaçam kütüğünden oyulma iki lahit bulunmuştur. Buradaki büyük lahitte başı doğuya bakan ve sol tarafına yatırılmış yaşlı bir adamın iskeleti, diğer lahitte ise başı doğuya bakan sırt üstü yatırılmış 15 yaşında bir kızın iskeleti vardır. Kafatasları öldükten sonra açılmıştır. Lahitin ölçüleri 3 m. x 70-60 cm. x 40-37 cm.'dir (yükseklik).

Masa ayakları ve üst parçaları, tahta yastık, ren geyiği boynuzundan yapılmış bir kuş başı mezar odasında yer alır. Mezarın dışında merdiven olarak kullanıldığı anlaşılan üzeri basamaklı bir sandık vardır.

Kütükten giriş tabakaları kaldırıldığında bunların arasında kalan 14 atın kalıntısı ele geçmiştir. Bunlar defin odasının kuzeyinde olup, çukurun dibine konulmuştur. Yer dar olduğundan at kadavralarının dokuzu çapraz yatırılmış olup altısının başı kuzeydoğuya döndürülmüş, üçünün ise güneydoğuya çevrilmişti. Bunların üstüne yine çapraz olarak yerleştirilen atların başı ise batıya bakmaktaydı. Koşum takımı ile altın kaplı deri parçaları, kamçılar, ahşap ve bronzdan yapılmış koşum takımı parçaları da kalmıştır. Bunlar arasından hayvan üslubunun güzel parçaları çıkmıştır.¹⁹

V. Pazırık Kurganı

V. Pazırık kurganı da diğerlerinin gösterdiği özellikleri genel olarak içermektedir. Kurganın üzerinde üç ton gelen kaya ve taş parçaları olmasına rağmen maalesef bu kurgan da tamamen soyulmaktan kurtulamamıştır.

Kurganın altında çukurun ortasında çapı normal, ancak uzunluğu olağandışı olan bir tünelden mezar odasına inilmektedir. Burada bir kadın ve bir erkeğe ait iki tane tahta lahit bulunmuştur. Lahit kapağı diğer dış bükey kapaklardan farklı olarak üçgen biçimini veriyordu. Cesetler epeyce zarar görmüş olmakla birlikte, bunlarda mumyalama izleri belli olmaktadır. Erkek cesedinin eli kasık kemiği üzerinde idi ve ayrıca el parmağa bağlanmış bir ip ile oraya tutturulmuştur. Mezarda 4. Pazırık kurganındakine benzer 4.13 m. ölçülerinde bir kütüğe 16 cm. aralıklarla yapılan basamaklardan ibaret bir merdiven bulunmuştur. Defin bölümünde en içteki oda 1.4 m. (yükseklik)x2.3 m.x5.2 m. ölçülerindeydi. Bunun dışındaki oda 3.4 m.x6.4 m.x1.9 m. (yükseklik) idi. Zemin 13 kalastan meydana getirilmiş olup, içteki odanın çatısında 13 tomruk, dıştaki odanın çatısında ise 18 tomruk bulunmaktaydı. İç ve dış odanın arasındaki boşluk 2. Pazırık kurganında olduğu gibi doldurulmamıştır. Dış odanın çatısında dört tabaka halinde huş ağacı kabukları bulunuyordu. Ağaç kabukları şeritler halinde dikilerek birleştirilmiştir. Böylece kabuklardan oluşturulmuş yüzey odanın çatısından daha geniş olup kenarları altta dış odanın (Rudenko bizim iç ve dış oda tabir ettiğimiz kısımlar için kutu/sandık terimini kullanmaktadır. Herhalde küçük kutu şeklinde odacık denilmek istenmektedir) kütüğüne asılmıştır. Diğer kurganlarda olduğu gibi burada da çatıyı destekleyen direkler bulunmaktaydı. Bu ahşap direkler 2.6 m., 2.65 m. yüksekliğinde ve 50 cm. çapındaydı.

Bu odanın içerisinde keçe veya ipekten yapılmış çeşitli eserler de ele geçmiştir. Ayrıca odanın çeşitli kısımlarında dokuz at cesedi bulunmuştur. Başları batıya döndürülmüş bu atlar diğer mezarlarda olduğu gibi yine koşumlarıyla birlikte gömülmüştür. Atlardan beşi keçe ile bir tanesi ise kumaş ile örtülmüştür. Bu atlardan birinin diğerlerinden çok daha iyi bir şekilde tımar edildiği dikkati çekmektedir.

Herhangi bir metal kısmı bulunmayan ahşap dört tekerlekli zarif bir araba atlarla birlikte bulunmuştur. Araba tahta çubuklardan yapılmış ve üzeri keçe ile kaplanmıştır. Mezarda büyük bir keçe yaygı ile birlikte bir de çadırın tepe kısmı ele geçirilmiştir. Sözü edilen keçe yaygıda, tekrarlanan bir atlı figürü, elinde bir ağaç bulunan önemli bir figür önünde durmaktadır. Burada ayrıca yine üst kısmı sökülebilir tarzda yapılmış üç tane masa bulunmuştur. Bunlardan başka zarı çürümüş bir davul bulunmuştur. Bu davullar diğer kurganlardaki örnekler gibi ikiye bölünmüş öküz boynuzundan yapılmıştır.

Mezar odasının dışında uzunluğu ve genişliği 2 m. olan (atların gömüldüğü kısımda ele geçmiş) bir halı bulunmuştur. Her cm. karesinde 36 düğüm vardır. Jettmar'a göre bu orta kalitede bir halıdır. Ancak bize göre özellikle devrini de göz önüne alırsak oldukça kaliteli bir halı olduğunu kabul etmek gerekir. Bu halının orta kısmı 24 kareye bölünmüştür. Ayrıca bordürlerinde geyik, atlılar ve grifon figürleri vardır. Bu halı üzerinde daha sonra ayrıntılı olarak duracağız.²⁰

Başadar Kurganı

Başadar'daki iki numaralı kurgan diğer birçok kurgan gibi soyulmuş durumdaydı. Bunun çapı 58 m. ve yüksekliği 2.7 m. idi. Yer yüzeyinden altı metre aşağıda bulunan oda tek duvarlı basit bir yapıdaydı. Burada iki ağaç lahitten birinde bedeni mumyalanmış bir erkek cesedi diğerinde ise yine mumyalanmış bir kadın cesedi bulunmaktaydı. Kadın lahдинin üzerinde sadece basit süsleme bulunurken, erkek lahtinin kapağında dört kaplan, iki erkek domuz, iki dişi boynuzsuz geyik, üç tane erkek keçi resmi vardı. Lahdin güney kısmında ise dört kaplan tasviri vardı. Mezarda ayrıca bir erkek çizmesi görülmektedir.

Defin odasında, ayrıca kumaş parçaları, deri eserler, bronz levhalar, boynuzlar, çadır direği, geyik ve koyun kemikleri, tabak içinde etler, pişmiş toprak kaplar vs. bulunmuştur.

Mezarda 14 at cesedi bulunmuştur. Bunlar yine koşum takımlarıyla birlikte gömülmüşlerdir. Atlardan biri koç boynuzlu bir maske taşımaktadır. Jettmar, bu kurganda cm. karesinde 70 düğüm olan bir halı parçasının eyerlerden birinin üstünde bulunduğunu söylemektedir. Ona göre bu V. Pazırık kurganında bulunan halıdan daha eskidir.

Bize göre bu kurgan da Proto-Türk veya Hun Dönemi'ne tarihlenebilir.²¹

Şibe Kurganı

Tip olarak Pazırık kurganlarına yakın özellikler gösteren bu kurgan, 1927 yılında Griaznov'un yaptığı kazılarla ortaya çıkarılmıştır. Ursul nehrine yakın bir yerde Şibe mıntıkasında bulunan mezarın üzerinde 45 m. çapında ve 2 m. yüksekliğinde bir tepe bulunmaktaydı. Bunun altında 7 m. derinliğinde bir çukur bulunmaktadı. Bu çukurda altta 5x3 m. ebadında karaçam kütüklerinden yapılmış bir oda yer alır. Tavan da boylamasına yerleştirilmiş karaçam kütüklerindedir. Söz konusu odanın üzerinde yer alan 3 büyük çapraz kirişin üzerinde 13 ağaç kütük tabakası yer alır. En üst tabaka ise çalı çırpıdan meydana gelir.

Bu odanın da içinde daha küçük bir iç oda bulunmaktaydı. Duvarlar ile tavan arasında 20 cm.'lik bir boşluk bulunmaktadı. Bu içteki ceset odasında ağaçtan oyulmuş bir lahit bulunmaktadı. Bu lahitte yaşlı bir adam ve çocuk iskeleti bulunmuştur. Cesetler mumyalanmıştır. Üç tarafta, çukurun duvarları ile dış oda arasında kalan boşluklar taşlarla

doldurulmuştur. Boş bırakılan kuzey tarafında ise 14 atın kalıntısı bulunmuştur.

Mezar diğerleri gibi soyulmuş olduğundan dolayı, ancak soyguncuların gözünden kaçmış küçük değerli eşyalar ele geçirilebilmiştir. Altın düğmeler, elbise süs plakaları, değişik geometrik şekilli objeler, ok başları, üzeri hayvan figürlü plakalar, cesedin bulunduğu yerden çıkarılmış eserlerdendir. Bazı eserlerde altın kakma tekniği uygulanmış olup, demir plakalar üzerinde siyah boya izlerine de rastlanmıştır.

Altın eserler atların gömüldüğü yerde daha çok kalabilmiştir. Ayrıca boncuklar, püskül tutucular ve hayvan üslubunda yapılmış objeler de karşımıza çıkmaktadır.

Kurganda verniklenmiş kaplar (M.Ö. 86-48 yıllarına ait) da ele geçmiştir. Sözü edilen kurgan bu kaplar sayesinde tarihlendirilebilmiştir.²²

Berel ve Tüekta Kurganları

Ünlü araştırmacılardan Radloff, 1865'te, Güney Altaylar bölgesinde Berel bozkırında büyük bir kurgan keşfetti. Mezar odasının kuzeyinde 4 attan oluşan dört sıra halinde atlar ile daha yukarıda 8 at kadavrası ele geçmiştir.

Güneyde atların yüksekliği ile aynı seviyede, ağaçtan oyulmuş bir lahit bulunmuştur. Bu lahtin üzerine raptedilmiş bakır grifon tasvirleri bulunmaktadır. Çukurun aşağısında ağaç gövdesinin altında oldukça tahrip olmuş bir insan iskeleti ile ayrıca 14 atın kalıntılarına rastlanmıştır.

Atların buldukları yerden de önemli buluntular ele geçmiştir. İskit tipi demir bir hançer, eyerin ön boyunduruğunu süsleyen altın varakla kaplı hilal şekilleri, koşum takımı süsü olan realist görünümlü geyik başları önemli buluntulardandır.

İki büyük kurgandan oluşan Tüekta kurganlarından birincisinin tepe kısmı 68 m. çapında ve 4 m. yüksekliğindedir (Resim 7). Yedi metreden aşağıda çift duvarlı geniş bir mezar odası vardır. Yine hırsızlar tarafından soyulan bu mezar bir erkek mezarı idi. Mezarın envanteri diğer kurganlarda olduğu gibidir. Adamın giysileri, Küçük masalar, haşhaş yakmakta kullanıldığı düşünülen ocaklar, hançer kını, ok gövdeleri, demir kılıç parçaları vs. buradan ele geçmiştir. Ameliyat masasını andıran 2 m. uzunluğundaki bir masanın mumyalama işi için kullanıldığı zannedilmektedir.

Mezardaki atların koşum takımları yok, ancak eyerleri vardır. Eyerler deri ve ağaç kabukları ile süslenmiştir.²³

Noin Ula Kurganları

Arkeolog Kozlov ve kazı heyeti tarafından gün ışığına çıkarılan Noin Ula kurganları (Resim 8), Urga-Kâkhtha yolu üzerinde, Baykal gölüne akan Selenga Nehri yakınında Noin Ula dağlarında yer almaktaydı. Bu mezarlar M.Ö. II-I. yüzyıllara tarihlendirilmiştir. Ancak başka bazı araştırmacılar bu tarihin M.S. I. yüzyıla kadar indirebileceği düşüncesindedirler. Burada üç grup oluşturan, çok sayıda kurgan söz konusudur. Ögel'e göre bu kurganlardan bilhassa 1, 6, 12, 23 ve 25 numaralı olanları Hun prenslerine ait kurganlar idiler. Burada toplam 212 kurgan tespit edilmiş ve arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılmıştır.²⁴

HUN SANATI

Dikdörtgen şeklinde olan mezarlarda aşağıya inen merdivenler vardır. Genel olarak bakıldığında her mezar odası (daha dıştaki oda) 5 m.'den daha uzun olan ve iki-üç m. genişliğinde ve 1-3 m. yüksekliğindedir. Duvarlar ve çatı kütüklerden yapılmıştır. Çatıda ayrıca ağaç direklerle de taşınır. İçteki oda daha küçüktür. Boyu 3 m. den fazladır. Genişlik ve yüksekliği aynı ölçülerdedir. Phillips'e göre ağaçtan oyma lahitte yatan cesetler Avrupalı tipin bazı özelliklerini gösterir. Duvarlar, çatılar ve zemin ipek, keçe, ve yünlü kumaşlarla kaplıdır. At kurbanına işaret eden kemikler bulunmamıştır.

Noin Ula kurganları yine araştırmacılardan evvel hırsızların girdiği kurganlardandır. Bu nedenle burada da soyguncuların dikkatinden kaçan bir iki küçük parça dışında altın eser ele geçirilememiştir.

Kazılan kurganlardan birinin ölçüleri (6. kurgan) 16x14 m boyutundadır. Ancak yer düz olmadığı için yükseklik yarım ile bir buçuk metre arasında değişmektedir. Bu ölçüler kurgan (taş yığın) kısmına aittir. Bu yığının altında yer alan ve kare şeklinde olan mezarın derinliği 9 m. kadardır. Mezarın girişini teşkil eden çukurun duvarları ağaçtan yapılmıştır. Duvarların üçünün dik olduğu, dördüncüsünün ise dışarıdan içeriye doğru meyilli olarak ele alındığı anlaşılmaktadır. Bu husus ağaçtan oyulmuş lahtin buradan mezara indirildiğini göstermektedir. Ancak söz konusu bu kısım yine de lahtin bulunduğu asıl mezar odası değildir. Buradan dehlizle girilen daha aşağıdaki bir bölme asıl tabut odasıdır. Bu kısım 3x1.70x1.20 m. ölçülerindedir. Bu bölümde de ağaç tomruklardan yapılmış duvarlar ve çatı söz konusudur. Hükümdara ait olduğu kabul edilen cesed 216x77x78 cm. ölçülerindeki, köşeleri sivriltilmiş bir ağaç lahitte yer almaktadır.

Mezarda tunç eşyaya çok, demir eşyalara ve altın eşyaya (çoğu soyguncular tarafından alınmıştı) az rastlanmıştır. Cesetlere ait kaftan, başlık ve geniş pantolonlar bulunmuştur. Burada ayrıca çeşitli dokuma ve kumaşlar ele geçirilmiştir. En önemli buluntulardan biri tabutun altında bulunmuş olan keçe yaygıdır. Bunun üzerinde hayvan üslubunda bir hayvan mücadele sahnesi bulunmaktadır (grifon ve bir yak öküzü arasında savaş).

Bunun gibi geyik-kartal mücadelesini içeren örnekler de bulunmuştur. Bu mücadele sahneleri yünlü kumaştan applike olarak keçe üzerine işlenmiştir. Mezarda ayrıca ağaç veya metalden yapılmış çok çeşitli kaplar, tunçtan yağ lambası, tunçtan içinde et pişirilmiş bir tencere, kulpları hayvan başı biçiminde bir çaydanlık, içi yün ile doldurulmuş iki deri yastıktan ibaret eyerler ve at koşum takımları, mitolojik kurt figürlü kemikten yapılmış bir takı ele geçirilmiştir. Bu arada Çin'den gelme olduğu kabul edilen bazı eşyalara da rastlanmıştır. Eserler üzerinde göze çarpan en önemli özellik " hayvan üslubu" kapsamına giren tasvirlerdir.

25 numaralı mezardan çıkarılan yün işleme örtüde Avrupalı tipe yakın hatlarla tasvir edilmiş bir Hsiung-nu (Hun) Türkünün portresi görülmektedir.²⁵

Katanda Kurganları

W. Radloff Sibiryaya ile ilgili ünlü eserinde, Güney Altaylar'da bulunan bir kısım mezarların, kendi yönetiminde nasıl açıldığını anlatmaktadır. Bunlar arasında Katanda mezarlık alanındaki kurganlar da önemli yer tutmaktadır.

Sözü edilen araştırmacının açıklamalarına göre; yukarı Katanda nehrinin, sol sahilinde Katanda Köyü civarında, dört mezarlık alan bulunmaktadır.

I. alan 30-40 kurgandan meydana gelir, ikinci alandaki en önemli kurgan üstü düz kaya parçaları ile örtülmüş bir büyük kurgan idi ve bu kurgan tepesinin etrafındaki alanda üzerinde taş yığınları bulunan 20 kadar başka mezar daha bulunmaktaydı. Bu bölgedeki üçüncü mezarlık Katanda'nın yukarı mecrasının sağ sahilinde bulunmaktaydı. Burası birinci mezarlık alanına benzemekteydi.

Dördüncü mezarlık alanı ise Katanda mansabının batısında olmak üzere Katunya sahilindeydi. Burada üzerine taş yığılmış az sayıda mezar bulunuyordu.

Radloff'un anlattığına göre söz konusu bölgede el sürülmemiş ve birbirine benzeyen üç kurganlı mezarın yapısı şu şekildeydi.

Mezarın üzerinde ufaltılmış taş parçaları yer alıyordu. Yer seviyesinden itibaren kazılmış alan da aynı şekilde taşlarla doldurulmuştu. Burada dört köşeli bir çukur bulunmaktadır. Doğuya doğru yönelen bu çukurun batı kısmında doğusuna nazaran daha fazla ve büyük taşlar vardı. Bu taşların altındaki mezar odalarında yedi at ve bir kulun kalıntısına rastlanmıştır. Bu atlar bir taş tabaka üzerindeki bölmelerde yer alıyordu. Bunun altında yer alan mezar çukurunun kuzey kısmı daha derin kazılmış olup aşağıya inmekteydi. Bahsedilen son kısımda koyun kemiği parçalarına ve üç insan iskeletine rastlanmıştır. Cesetlerden biri kadındır.

Kadın iskeletinin yanında bakır küpeler, başının üzerinde bakır levhacıklarla süslü kumaştan ibaret bir ziynet eşyasının izleri, yanında demirden bir kelt, balık kemikleri, sağ el parmağında gümüş yüzük bulunmuştur. Ayrıca bir de deri bakır levha süslü çoraptan da söz etmeye değer.

Erkek iskeletin sağ ve sol yanlarında, elin bulunduğu yerde bir bileği taşı, demir ve kemikten oklar, bıçak, bir mızrak ucu ve yay parçaları bulunuyordu.

İlginç olan, söz konusu kurganın altındaki mezar kısmında ağaç kütüklerden yapılmış duvarlardan söz edilmemesidir. Ancak Radloff 21-29 Haziran 1865'te kazdığı ikinci mezarlık alanında kazılan kurganlardan birinin altında daha önceki örneklere benzer şekilde çam ağacından yapılmış odalara rastlamıştır.²⁶

Ögel' in bildirdiğine göre Katanda'daki bu kurganlardan birinin iç genişliği 20 m. kadardı. Burada eğri bir kılıç (araştırmacı bunu Türk kılıcı olarak nitelendiriyor) bulunmuştu. Aşağıya doğru daralan odanın ortasında ağaç lahitler bulunuyordu. Bu kısmın tavanı ve duvarları karaçam kütüklerinden yapılmıştı. Boyları 1.80 m.'ye yakın olan iki iskelet, üçer ayaklı iki sedye üzerinde bırakılmıştı. Kurganda ayrı bir bölmede altı at kadavrasına rastlanmıştır. Bu kurganda da çeşitli eşyalar ele geçmiştir.²⁷

Esik Kurganı

1969-70 yıllarında, Kazak Bilimler Akademisi'nin Tarih, Arkeoloji ve Etnoğrafya Enstitüsü'nün Arkeoloji bölümü başkanı, Kemal Akişoğlu'nun yönetiminde kazılan, Alma Ata şehrinin 50 km. yakınında şimdiki Issık kasabasında bulunan Esik (Issık) kurganı, bir çanağın üzerindeki yazılar ve cesedin üzerindeki altın zırh nedeniyle bilim aleminde büyük yankılar uyandırmıştır. Cesedin altın zırhının ve çok sayıda altın eşyanın mezarda ele geçirilmesi kurganın soyulmadığını göstermektedir. Açılan mezarın içinden dört bine yakın altın eşya çıkarılmıştır.

HUN SANATI

7 m. derinliğindeki mezar odasının üzeri yine toprak-taş yığınıyla kapatılmıştı. Bu oda, diğer Hun kurganlarında olduğu gibi inşa edilmiştir. Kalın çam kütüklerinden yapılmış mezar odasının ölçüleri 3x2 m. ebadındadır. Odanın derinliği ise 1.20 m. dir. Ancak çam kütüklerinin içerden yontularak düzleştirildiğini görüyoruz. Araştırmacıların açıkladığına göre mezar odasının ahşap strüktürü dışarıda hazırlanmış ve sonra kazılan çukura indirilmiştir. Zeminden kurganın tepesine kadar olan yükseklik 9 m.'yi, kurganın üzerindeki suni tepenin çapı ise 60 m.'yi bulmaktadır.

18 yaşında olması gereken genç bir prense ait cesedin üzerindeki altın zırh başlı başına bir sanat şaheseridir. Ancak esasında altın olan kesim zırhın üzerinde bir tabaka teşkil eder (Resim 9).

Cesedin başında üzerinde altından yapılmış tasvirlerin aplike olarak yer aldığı (Resim 10) külah şeklinde bir başlık bulunmaktadır. Başlığın tepesinde de bir hayvan heykelciği yer alır. Ayrıca ok uçları, altın yapraklar, dağ kıvrımları üzerinde dünya ağacında kuşlar, arslan, dağ keçisi gibi mitolojik ve sembolik açıdan önemli olan hayvan tasvirleri vardır. Başlığın önünde boynuzlu-kanatlı atlar simetrik olarak yer almaktadır.

Zırh gömlek, eşkenar dörtgenler şeklinde birleşen parçalardan oluşur. Eşkenar dörtgenlerin bir tarafında üçgenimsi yaprak şekilleri vardır. Kolların üst kesimlerinde ve yenlerinde arslan başları bulunmaktadır. Yaka çevresinden aşağıya inen ve etekte de devam eden şerit de arslan başlarından oluşmaktadır. Deri kemer üzerinde altın aplike kemer plakalarında hayvan tasvirleri bulunmaktadır. Kemer levhalarında dizleri bükük boynuzları arkaya doğru uzayan geyik tasvirleri, üsluplaşmış arslan başları bulunmaktadır.

Cesedin giydiği pantolonu ve çizmesinin yukarı taraflarıyla dizleri de altınla süslüdür.

Prensin sol tarafında kını altınla kaplı hançeri bulunmaktadır. Sağ tarafında da kemerine altınla bağlanmış iki tarafı keskin bir kılıcı bulunmaktadır. Onun ayrıca yine altın kaplı bir kamçısı da ele geçirilmiştir. Hançerin kabzasında ve kınında da hayvan tasvirleri yer alır. Aynı husus kılıç içinde geçerlidir.

Mezardan diğer benzeri mezarlarda olduğu gibi, çeşitli başka eşyalar da ele geçmiştir.

Esik kurganından çıkarılan eserlerin hepsi Hun sanatının yapım ve süsleme tekniklerine uymaktadır. Hayvan tasvirleri Türk hayvan üslubuna uygun olarak ele alınmıştır.

Mezardan ele geçen çeşitli eşyalar arasında keramik kaplar, ahşap tabaklar, 2 gümüş kupa ve yazının üzerinde yer aldığı bir gümüş çanak ile başka birçok obje ortaya çıkarılmıştır.

Öncelikle bu buluntuların hangi topluluğa ait oldukları meselesi tartışma konusu olmuştu. Kazıyı yapan Kazak-Türk arkeologları bu eserleri genellikle M.Ö. V-IV. yüzyıllara ve Sakalara mal etmektedir. Kazaklar kendi kökenlerini Türk olarak kabul ettikleri Sakalara dayandırdıkları için bu şekilde bir düşünceye varmışlardır.

Yapılan çeşitli araştırmalar eserlerin Bozkır kültürüne mensup Türk veya en azından Türklerle akraba (ya da Türkleşmiş) bir kavim tarafından yapıldığına işaret ediyor. Yazının Göktürk Kitabelerinin alfabetine benzerliği ve eserlerin mitolojik, ikonografik özelliklerinin Hun sanatına çok uygun oluşu nedeniyle, özellikle Türkiyeli Türk araştırmacılar bunları

Hun eseri olarak nitelemişlerdir.

Muhtelif şekillerde (kaşık, kepçe, bardak gibi) tanımlanan gümüş çanak üzerinde 26 harf tespit edilmiştir. Bu harflerin okunması çalışmalarında özellikle Olcas Süleymanov'un yaptığı çeviri yankı uyandırmıştır. Onun dışında Prof. Musabayev'in, transkripsiyon ve tercümesi pek taraftar bulmamıştır. Bununla birlikte eserler üzerinde olduğu gibi, çanak üzerindeki yazının çözülmesi için yapılan çalışmalar da halen devam etmektedir.

İlk tercüme yapan Süleymanov şöyle bir ifadeyi önermiştir: "Khan uya Üç otuzi (da) yok boltı utiği toziltı". "Han'ın oğlu yirmi üç yaşında yok oldu (Halkın?) adı sanı da yok oldu."²⁸

Ulandırık (Ulandryk) Kurganları

Bu kurganlar da kısmen proto-Türk ve kısmen de Hun kültürü olarak kabul ettiğimiz Pazırık kültüründeki örneklerine benzer özellikler göstermektedir. Bunlar da Pazırık'ta olduğu gibi üzerinde yığma taştan suni tepelerin bulunduğu kurganlı mezarlar idiler. Bu nedenle genel kurgan tanımı altında incelenebilirler.

Buradaki kurganlardan Tashanta I kurganı, 25 m. çapında büyük bir kurgandır. Orta büyüklükteki kurganlardan 8 tanesi 15 m. çapında, küçük kurganlar ise 1.8 m. ile 6.5 m. çapları arasında değişen bir ölçü göstermektedir. Küçük gruptaki kurganlar 12 adet, orta gruptakiler 29 tanedir.

Üzerlerinde kurban olarak sunulan hayvanların kemikleri bulunan bu mezarlarda 42 kurganın yedisinde 2-20 arasında değişen şekillendirilmemiş dikili taşlar olan balballar vardı. Bazı kurganlar kiminde iki-üç tane olmak üzere taş çemberlerle kuşatılmıştı.

Toprağın altında cesedin defnedildiği yer, toprak seviyesinin altında dikdörtgen şeklinde idi. Bazı mezarlar kalas ve kütüklerle, çoğunluğuyusa toprak ve taşlarla kapatılmıştı. Ceset çoğu kere (bazı yerlerde başı haricinde) doğrulmuş şekilde gömülmüştü. Defin odası birçok kurganda kütüklerden yapılmış bir oda şeklinde olup, cesetler Pazırık'takilere benzer şekilde ağaçtan oyma lahitlere defnedilmişti. Bunlar hemen hemen hepsinde koşum takımları bulunan atlarla gömülmüştü. Atlar başın gerisine vurulan bir balta darbesiyle öldürülmüştü. Toplam 42 kurganda gömülü olan 60 kadar insanın %65 'i kadın ve çocuklar %35'i erkeklerden meydana gelmekteydi.

Mezarlarda ölümlerle beraber çeşitli türde ve standart yapıda silahlar, kısa kılıçlar, savaş baltaları, sadağı (kuburu) içinde ok ve yaylar, dallardan yapılmış kalkanlar (erkekler için) bulunmuştu. Kadınlara ait eşyalar olarak ise daha çok saç kurdelesi, kolye, ayna, muskalar, küpeler, çanta içinde tarak vb. idi. Mezarlarda Pazırık'takilere benzer giysiler, günlük kullanım eşyaları vb. eserler ele geçmişti.²⁹

Ukok Platosu Kurganları

Natalya Polosmak ve ekibi tarafından son yıllarda (1990-1991) kazılan, Moğolistan, Altay otonom bölgesi, Kazakistan sınırlarının kesiştiği bölgede Rusya fedorasyonu topraklarında yer alan Ukok platosunda keşfedilmiş kurganlı mezarlar tamamıyla Pazırık mezarlarındaki özelliklere uygun olarak inşa edilmiştir. Bunlar üzerindeki taş yığınları, tomruklarla desteklenmiş mezar odaları, ağaçtan oyma tabut ile benzeri şekilde ele alınmıştır. Yine cesetler eşyaları ile birlikte gömülmüştür. At cesetleri ayrı bölmelerde bulunmaktadır. Ele

geçirilen eşya ve silahlarda hayvan üslubuna uygun tasvirler son derece yaygındır. Bu mezarların içlerinde özellikle Ak Alaha (Resim 11) kurganları ve Kuturguntas kurganı zikredilebilir.

Polosmak'ın yine bu civarda yaptığı bir kazıda bulunan (1993 yılı) soylu bir kadına ait mezar da çok önemlidir. Atların, bir hizmetçinin ve çeşitli eşyaların ele geçtiği mezarda lahit içinde bulunan mumyalanmış kadın cesedinin vücudu II. Pazırık kurganında bulunan adamın gövdesindeki gibi dövmelenmiştir. Bu dövmelerin tarzı da Pazırık II'deki adamın dövmesinin üslubuna uymaktadır. Kadının mezarında küçük çukur masalar üzerinde yemeklerin bulunması da bu benzerliğe işaret etmektedir.³⁰

2. Hun Devri'nde Yerleşme Yerleri ve Konutlar

Hunlarda şehircilik konusunda Çin kaynaklarında bazı bilgiler bulmaktayız. Asya Hunlarının "kışlak"larında evlerin duvarlarının "dövülmüş" veya "sıkıştırılmış" topraktan yapıldığına dair ifadeler bu konuya örnek olarak belirtilebilir.

Yine Çin kaynaklarında M.Ö. 36'da Çinliler tarafından yıkılan Hun Hükümdarı Çi-Çi'nin başkenti, etrafında bir sur bulunan "Ordu-Kent" dediğimiz tarzda şehir olarak yapılmıştı. Ayrıca Çin kaynaklarında "Yatan Ejderin beldesi" veya kısaca "Ejder şehri" diye anılan bir başka Hun yerleşmesinden de bahsedilmektedir.³¹

Kazılarla ortaya çıkarılan Hun yerleşmeleri hakkında bir fikri olmayan F. Sümer'e göre, Hsiung-nular sadece Çinli çiftçi ve zanaatkarlar için kasaba, hisar, köy gibi yerleşme yerleri kurmuşlardır.³² Ögel'e göre ise, özellikle Hunların elinde olan Batı Orta Asya memleketlerinde şehircilik gelişmişti ve Türkler buralardaki şehir hayatından büyük fayda sağlıyorlardı.³³ Son zamanlarda yapılan arkeolojik kazılar, Hun Devri'nden kaldığı anlaşılan bir kısım yerleşme yerlerini açığa çıkarmıştır. Bu yerleşme yerlerinde çadır tipinde olmayan konutlara da rastlanmıştır. Ancak biz çadırın Hun Devri'nde de yaygın olduğunu düşünmekteyiz. Çalışmamızın bu kısmında sözünü ettiğimiz bu konular üzerinde duracağız.

İvolga Yerleşmesi

Bu yerleşme bir büyük kale (Ordu-Kent), küçük tahkimat duvarı ve bir mezarlıktan oluşur. Burası A. Davydova tarafından kazılmıştır.

Söz konusu yerleşme Selenga vadisindeki, Ulan-Ude'den 16 km. uzaklıkta yer almaktadır. Kalenin ölçüleri kuzey-güney doğrultusunda 350 m., doğu-batı ekseninde 200 m.'dir. Yapı (Şehir) 35-38 m. genişliğinde savunma duvarları ile kuşatılmıştı. Yerleşmenin kazılan 7000 m. karelik alanında 51 ev ve 600 kuyu (çukur) bulunmuştu. Çoğu evlerin yarı oranda yeraltına yapılmış olduğu dikkati çekmektedir. Sadece merkezde bulunan bir bina tamamıyla yer üstündeydi ve muhtemelen bir Hsiung-nu şefinin eviydi. Evlerden ve çukurlardan elde edilen materyale göre, site sakinleri tarım, sığır yetiştiriciliği, avcılık ve balıkçılık, bronz ve değerli metal işlemeciliği ile uğraşıyordu. Kazılarda ayrıca hayvan tasvirli ve geometrik düzenlemeli sanat nesnelere de ele geçmiştir.

İvolga yerleşmesinin mezarlık alanında açılan 216 mezardan, giyim eşyası ve Ordos üslubunda tunç levhalar, ünik kolyeler elde edilmiştir.

Dureny I ve II Yerleşmesi

Dureny I yerleşmesinde de Prof. A. Davydova tarafından kazılar yürütülmüştü. Burası da İvolga tipinde bir yerleşme idi ve Chikoy nehri boyunca 11 km. uzanıyordu. Bu şehrin 12.000 m. karesi kazılmıştır. Buluntular burada yaşayan insanların çiftçi, çoban ve zanaatkar olduğunu göstermektedir. Burada ayrıca dağ keçisi, mühür gibi ünik eşyalara da rastlanmıştır.

Dureny II, yerleşmesi ise S. Miniaev tarafından kazılmıştır. Burada Stratigrafi 11 tabakadan oluşur. Bu tabakalardan 5-7. kültür tabakaları Hsiugn-nu Dönemi'ni yansıtmaktadır.

Son zamanlarda Hun Devri'ne ait olarak ortaya çıkarılan ancak yanında yerleşme bulunmayan bir yer de Derestuj mezarlığıdır.³⁴

Moğolistan'daki Hun Yerleşmeleri

Moğolistan Aimak Töv'de (Chüret dov) dört ana yöne göre düzenlenmiş bir kent ortaya çıkarılmıştı. Kentin merkezinde bir granit temel üzerine oturtulmuş dört köşeli bir saray yapısı bulunuyordu. Bu yapı uçları volüt biçiminde bezemelere sahip kiremitlerle örtülüydü. Saldırıları sırasında susuz kalmamak için güney duvarına yakın yerde su deposu yapmışlardı.

Öte yandan Moğolistan'da Aimak Chentij'in aşağı yukarı merkezinde bulunan kare şeklindeki üç küçük yerleşim yeri daha tespit edilmiştir ki bunların Moğolistan'daki en eski yerleşmeler oldukları düşünülüyor. Bunlar Törölzin dörvölzin (235x235 m.), Burchijn dörvölzin (180x180 m.) ve Gua dov, (360x367 m.) dir. Söz konusu yerleşmeler güney ve kuzeyde kapıları olan ve çok yüksek olmayan duvarlara sahiptirler. Kentlerin orta yerinde yine kiremit örtülü bir saray yapısı bulunuyordu. Buradaki binaların duvarları boyunca sunakların bulunması söz konusu yerlerin dini hüviyetini açığa çıkarıyor.³⁵

3. Hsiuhg-nu ve Genel Anlamda Türklerde Çadır

Yukarıda yerleşme yerleri ile ilgili verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere sanıldığı aksine Hunlarda ve genel anlamda Proto-Türk ve Türk topluluklarında çadır tipi meskenin yanında diğer türden meskenlerin de kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Yine bu yerleşme yerlerinin varlığı Türklerin Göçebe olduğu tezini tamamiyle çürütmektedir. Ancak Türk topluluklarının farklı bir yerleşiklik anlayışının olduğu da gözden kaçmıyor. Bu durumda bizim de önerdiğimiz gibi "Bozkır Medeniyeti" kavramını kullanmak daha doğru görünmektedir.

Hun Devri'nde kurganlardan çıkarılan bazı malzemelerden ve başka ipuçlarından anlaşıldığına göre hareketli Türk topluluklarında yurt tipi çadır, kolayca kurulup sökülebilen ve rahatlıkla bir yerden bir yere nakledilebilen bir mesken olarak çok önemli olmuştur.³⁶ Yaylak-kışlak tarzı yaşama uygun olarak bir yerden bir yere gidileceği zaman sökülen çadırların hayvanlar üzerinde taşındığı bilindiği gibi, tekerlekler üzerinde nakledildiği örneklerin varlığı da tespit edilmiştir.

Yurt tipi çadırın proto-tipleri olan meskenler Sibiry, Orta ve İç Asya'da insanlık tarihinin en

erken çağlarından itibaren gelişimini sürdürmüştü. Örneğin Paleolitik Devir'de dahi bu meskenlerin ilkel şekillerinin mevcut olduğunu biliyoruz. Sibiry-Buret'te kazılar sonucunda ortaya çıkarılmış olan çadır şeklindeki meskenler ilginç örneklerdir. Bunlar yere raptedilen ama tepe noktada birleşen ağaç dallarından bir iskelete sahiptir. Yalnız bu örneklerdeki ağaçlar dik olarak tepede birbirine tutturulmamıştır. Dallar yukarıda bükülerek -esnetilerek- bir çeşit kubbeli çadır tipi meydana getirilmiştir. Ancak bu kubbe şekli yerden itibaren oluşturulmuştur. Söz konusu çadırın merkezinde ve giriş kısmında bir açıklık bırakılarak üzeri hayvan derileriyle kapatılmıştır. Bu deriler dışarıdan ahşap dayaklarla desteklenmiştir. Bahsedilen yerde ayrıca birisi dikdörtgen temele sahip dört mesken daha bulunmuştur.³⁷

Büyük Hun Devleti kurulmadan hemen önce, Proto-Hun kültürü diyebileceğimiz Tagar kültürü devresinde Orta Yenisey'de yani Kem havzasında, Boyar mıntıkası petrogliflerinde M.Ö. 7-6. yüzyıla tarihlenen Bozkır yaşantı sahnelerinde yuvarlak gövdeli, kubbe şeklinde çatılı çadır tasvirlerine rastlanmıştır.³⁸ Hun kurganlarından çıkarılan çeşitli nesnelere arasında çadır ile ilgili bazı malzemelere de rastlandığını yukarıda belirtmiştik. Bunlar yakın geçmişte ve bugün de söz konusu olduğu gibi, birkaç tip çadırın kullanıldığını göstermektedir.

Bu çadırların en basit şeklinin "Çum" ya da "kapa" denilen tarz olduğu anlaşılmaktadır. Bu basit şekilde sırtlar tepede birleştirilerek konik bir biçim meydana getiriliyordu. Bu basit konstrüksiyonun üzeri hayvan derisi, kayın ağacı kabuğu ya da keçe ile örtülüyordu. Bazen bu amaçla kullanılan kalın kumaşlar da söz konusuydu.

Geç dönemlerde, çadır tiplerinin tümüne birden Alaçık denildiği de olmuştur. Ancak aslında Alaçık ya da Alaçık denilen çadırlar sadece kiler gibi kullanılır. Bu çadırların derim kanatları, iki yanda uzun dikdörtgen perdeler oluşturulacak şekilde yerleştirilir ve uçların yerleştirilmesiyle çatı bir tonoz görünümünü alır.³⁹

Hun Devri'nden bu yana bütün Türk dünyasında yaygın olarak kullanılan çadır tipi "öy" veya "üy" diye anılan meskenlerdir. Türkmenistan'da beyaz keçeden yapılan çadırlara "Ak öy/ağ öy", keçeleri odun isiyile karatılmış olan çadırlara ise "Kara/gara öy" denilirdi. Ak Öyler misafirler ve yeni evli çiftler için kurulurdu.⁴⁰

Bu çadırlar silindirik bir şekil meydana getiren alt gövde ile bunun üzerinde yer alan ve kubbeyi meydana getiren iki esas bölümden ibarettir (Resim 12). Bilimsel literatürde bunların "yurt tipi çadır" veya Aköy olarak adlandırıldıklarını görüyoruz. Bazen "keregü", "Derim Evi" (Anadolu) gibi terimler de söz konusu tipteki çadırı ifade etmek için kullanılan isimlerdendir.

Konumuzu teşkil eden, çadırlar birbirine çapraz olarak raptedilmiş aksamın yanyana getirilmesiyle meydana gelen bir gövdeye sahiptir (Resim 13). Bu gövdenin üzerine eğik çubuklar yerleştiriliyor ve bunlar en tepede bulunan çembere tutturuluyor. Ortadaki kısım ocak için açık bırakılıyor. Daha sonra çadırın üzeri aşamalar halinde keçelerle kapatılma işine geçilmektedir. Bu keçeler kolonlarla bağlanır. Kapı kısmı da ahşap söve ve lentodan meydana gelen ve bir keçe ya da halı ile kapatılmış bir giriş yeridir.⁴¹

Ahşap Aksam

Kerege: Çadırın ana gövdesini meydana getiren ahşap aksamın ismidir. Türk dünyasının

HUN SANATI

çeşitli yerlerinde bu terim az çok değişir. Bazen keregü, kerekü veya kibitka gibi terimler de bu ahşap kafes için kullanılır.⁴² Anadolu'da keregeye "Derim" de denilir. Kerege Kazak ve Kırgızlarda iki metre veya daha uzun olarak ele alınmış ve kalınlığı 2-3 cm. civarında olan çitallerdir. Bunlar genellikle belirli aralıklarla delinir ve bu aralıklar arada eşkenar dörtgenler oluşturacak şekilde birbirine çatılır. Bu nedenle bu aksam açılıp kapatılabilir. Böylece evin duvarını oluşturan keregenin aralıklarına "köz" (göz) adı verilir.⁴³ Kırgız Türklerinde keregeleri meydana getiren dallar veya çubuklar -diğer ahşap aksamda olduğu gibi- "Coşa" denilen balçık ile yıkanıyor ve sonra ısıtılarak kurutuluyor. Böylece dalların eğiklikleri sabitleştirilmiş oluyor. Bağlantı yerleri ıslak deri parçaları ile birleştirilerek kurutuluyor. Bu perçinlerden dolayı bağlantı yerleri oynak olduğu için "kerege" rahatça açılıp kapanabiliyor.⁴⁴

Kazak Türklerinde Kerege Celköz ve Torköz olmak üzere iki türlü yapılır. Celköz kerege genellikle 11, 13, 15 teğelli olup 75, 80, 90 başlıdır. Torköz Kerege de 17, 19, 21 teğelli olup 95, 110, 120 başlıdır.

Kazaklarda "kerege", Congu ile (yontularak) düzeltilen ağaç tütsü ile düzleştirilmek, dikine asmak suretiyle sertleştirilir. Kayışın geçeceği yerler (günümüzde) burgu veya matkapla delinir. İç ve dış yanlara gelecek ağaçlar, devenin boyun derisinden elde edilen tüysüz dilimli kayış ile teğellenir. Gölge yerde kurutulduktan sonra yerine konur.⁴⁵

Türkmenistan'da kerege genellikle dört kanattan oluşur. Keregeyi oluşturan hafif eğik değnekler yukarıda anlatılanlar gibi arada "göz"ler (Türkmen şivesinde gözenek) bırakacak şekilde çapraz olarak raptedilirler. Bu ahşap aksamın tümüne "sünk" yani iskelet denilir. Ayrıca "terim" sözü de kullanılmaktadır. Gövdeyi oluşturan ağaç sopalar içeriden üst soldan aşağı inerek sağa doğru gider.⁴⁶

Kerege değişik ağaçlardan elde edilen malzeme ile yapılır. Batı Türkistan'da bu iş için daha ziyade dut ağacı, Kazak ve Kırgızlarda ve Özbeklerde Sarı Söğüt ağacı kullanılır. Kırgızlarda ayrıca kayın ağacı veya Turgan ağacından da yapılır. Türkiye'de ise daha çok çam ağacı kullanılmıştır.⁴⁷

Uk, Uğ, Ok: Keregelere bağlanarak çatıyı (kubbeyi) meydana getiren eğik değneklere verilen isimdir. Muhtelif Türk lehçelerinde bu terim de az çok değişir. Bu değnekler tepedeki ahşap çemberde nihayetlenir.⁴⁸ Kazak-Kırgızlarda "Uvık" veya "Ovık" da denilen bu değnekler 3.5-4.5 m. boyunda, bir tarafı yassı ve bükülmüş, diğer tarafının ucu ise sivri ve ince olarak yapılmıştır. Yassı ve bükülmüş tarafına "ovık karnı", sivri ucuna "ovık boyu" denilir. Karın kısmı delik olup, buradan geçirilen bağlarla keregeye bağlanır. Uğlar kalem kısmından tepedeki çemberde bulunan deliklere sokularak raptedilir.⁴⁹ Türkmenistan'da da söz konusu çubuklara "uk" denir. Kubbeyi oluşturan bu aksama "omuz" da denilir. Teke çadırlarında bahsedilen kısmın eğimi 35 derece, Yomut çadırlarında 20-25 derecedir. Bu oran Ersarilerde 37-42 derece, Cawdurlarda (Çavuldur) ise 25-30 derece arasında değişir.⁵⁰

Düğnük: Günümüzde, Türkiye'de düğnük denilen şekil, uğların bağlandığı tepedeki çemberdir. Bu çembere Kırgızistan'da Çagarak, Çangarak, Çangrak veya tündük, Kazakistan'da Şanrak ve Şangırak, Batı Türkistan'da Tuynük, Tünlük denilir.⁵¹ Çemberdeki delikler yine "göz" tabiriyle anılır. Tam daire şeklindeki çemberin gözlerinin sayısı 50-100 arasında değişir.

HUN SANATI

Çatı tekerleğine Türkmenistan'da "tüynük" denir. Bunun içindeki parmaklıklara "carmak" adı verilir. Bunlar orta kısımda bir küçük kubbe oluştururlar. Bu içteki sopaların sayısı kabileden kabileye değişir. Yomutlar ve Göklenler sekizlik veya dokuzluk üç grup parmaklık kullanır. Tekeler, Salirler, Sarıklar ve Ersariler yedilik, dokuz veya onluk demetler halinde iki grup kullanırlar.⁵² Kazak- Kırgızlarda çemberin üzerindeki gözlerden, 4, 6, 8 çift olarak karşıdan karşıya geçen, gerilmiş ağaç yay şeklindeki çubukların oluşturduğu şekle "küldireviş" denilir.

Eşik: Öyün kapısıdır. Çeşitli bölümlerine muhtelif isimler verilir. Bu ağaç kapıya kazaklar "Sıkırlavık" der. Kıymetli kapılar gümüş veya altın ile kaplanır. Türkmenistan'da bu terim "ısik" şeklinde geçmektedir. Kapı da ahşaptır.⁵³

Ana direk/Bakan: Çangrak'a destek olan, bilhassa fırtınada çadırın devrilmesini engelleyen direktir. Yere giren ucu sivri, üst kısmı ise çatallı olur. Bu direk yani bakan 3-5 m. uzunluğunda olur. Öy kurulurken Çangrak bu ağaçla kaldırılır.

Adal Bakan: Yurdun içinde çeşitli eşyayı asmak için kullanılan ağaç. Genellikle çok budaklı kayın ağacından yapılır. Uzunluğu iki metre olur. Her budak 15 cm. olacak şekilde uzun bırakılır. Umumiyetle yatağın baş kısmına yerleştirilir

Çiy: Yazın yan duvarları kapatan keçeler kaldırıldığında kamış ve sazlardan hazırlanıp yurdun duvarı etrafına kapatılan çok ince çittir. Kırgızlarda "Kanat Çiy" denilen ve iki parçadan oluşan söz konusu hasır kapının iki yanından bağlanarak keregeye sarılır. Bu parçalar arkada üst üste biner.

Dokuma/Keçe Aksam: Ahşap konstrüksiyon kurulduktan sonra nakışlı enli kolanlar (örgü bantlar) gövdenin ahşap iskeleti üzerine sıkıca sarılır. Aynı zamanda dıştan ve içten çadırı kateden kolanlar da yapıyı hem sağlamlaştırır hem de güzel görünüme katkıda bulunur. Daha sonra özel olarak hazırlanmış olan keçeler, üzerlerine dikilmiş olan bant ve ince kolanlar ile iskelete bağlanır. Çadırın kapı kısmı dikdörtgen bir keçe veya kalın ve ağır bir halı ile örtülür. Tügnük/Dügnük üzerindeki keçe de kapıdaki gibi istenildiğinde açılıp kapanabilir. Kışın keçe örtülerin sayısı arttırılır.

Tuvırlık/Tuurduk/Tuvırdık: Yurdun alt kısmını çeviren keçe (Kazak-Kırgız). Etek kısmı geniş üst kısmı huni biçiminde biraz dar olarak biçilir. İçine çeşitli kumaşlarla applike işlenir. Bu keçe uğlara bağlanarak gerilir.

Üzik: Üst kısmı dar alt kısmı geniş olan bu keçe Çangraktan aşağıya doğru sarkıtılır. Böylece söz konusu çemberle kerege arasındaki boşluk örtülür. Bu keçeler 2, 3, 4 parçadan oluşabilir.

Dödege/Tötöge: Tuvırlık ile Üzik'in birleşme yerini kapatan bir metre eninde ve öyün çepeçevresi boyunca döner. Bu keçe bandın üzeri motifli olur.

Baskur: Kergenin üst kısmı ile uğların bağlandığı birleşme yerini kapatan nakışlı bant şeklindeki keçe.

Tündik/Tünlik/Tündük Cabuu (Kazak-Kırgız): Tepedeki çemberin bıraktığı açıklığı örten keçe parçasıdır ve gecelik anlamına gelir. Üçgen şeklinde, kenarları ve üzeri motiflerle süslü, üç ucundan iplerle bağlanmış keçelerdir. Bunun bağları gerilerek kerege ayağına

bağlanır.

Öreşe: Sazlardan örülmüş çadır içindeki paravanalardır.

Su Kanalı: Bazen yağmur suyunun çadır gövdesine zarar vermemesi için öyün etrafına suyun akıp gitmesi için açılan kanal.

Öyün İçinin Döşenmesi: Çadırın içerisinde herkesin yeri bellidir. İçerdeki düzen istenildiği gibi değiştirilemez. Aletler, malzemeler duvarlara asılmaktadır. Eşyaların bir bölümü çuval, torba veya heybelerin içine konuluyordu. Çadırın ortasında kutsal sayılan ocak bulunur. Ocağın arkasında yaşlı erkekler ve misafirler için ayrılmış olan ve “tör” olarak anılan (baş köşe) şeref köşesi bulunur. Burası da diğer yerler gibi keçe örtüler ve halılarla kaplanmıştı. Bu halılara “ocakçı” adı verilir (ebadı 2x3 m. dir.). Çok alçak masalar (Hun kurganlarında örneklerine rastlanmıştır), büyük-küçük sandıklar dışında mobilya ya pek rastlanmaz. Çadırın bütün zemini nakışlı keçe ve küçük halılarla kaplanır. Ocağın iki tarafına serilen döşekler sabah kaldırılınca yüklük şeklinde yığılır ve üzerine nakışlı örtü serilir.

Ocakta üç ayak veya taşlardan yapılmış ayaklar üzerine kazanlar yerleştirilir. Bu kazanlara ait örnekler kurgan kazılarında çıkarılmıştır. Ahşap, keramik kaplar, kova ve tekneler, süt mamüllerinin konulduğu deri kaplar, yayık gibi eşyalar görülür. Silahlar veya eyer takımları ise tör de asılı olarak muhafaza edilir.

Çadır duvarlarına asılan heybeler (horçun) ve hububat, yem, tuz vs. gibi malzemenin saklandığı çuvallar vardır.⁵⁴

Bu genel tanım çeşitli Türk ülkelerindeki yurtlar için geçerli sayılabilir. Bir örnekle bunu teyit edelim: Türkmenistan’da çadırın iç kısmı, ışınlar şeklinde ocaktan ayrılan dört bölge halinde düzenlenebilir. Ocağın bacanın altına gelebilmesi için çadır merkezinin biraz önüne yerleştirildiği görülür. Kapıdan hemen sonraki kısım geçiş bölgesi olup burada ayakkabılarını çıkarır. Ayrıca basit aletler ve ufak hayvanlar burada tutulur. Gündelik ziyaretçilerin kabul edildiği yer de burasıdır.

Buna karşılık çadırın arka kısmı ailenin uyuduğu ve misafirlerin kabul edildiği “düp” (dip) ya da “tör” olarak adlandırılan kısımdır. Burada yumuşak şilteler olup, duvarda çantalar asılıdır. Burası ve yakındaki duvarlarda çeşitli eşyalar ve aletler asılıdır. Erkek tarafında silah konulan keçe veya halı çantalar vardır. Vb.⁵⁵

Hun Devrinde Halı ve Dokumalar

Pazırık Halısı: Beşinci Pazırık kurganından çıkarılan düğümlü halı günümüzde dahi üzerinde tartışılan çok önemli bir arkeolojik malzeme ve sanat eseridir (Resim 14). Bu halının büyük önemi dünya halıcılık tarihinde bilinen ve bir bütün halinde bulunmuş en eski düğümlü halı olmasından ileri gelmektedir.

Halı çok eski olması, üstün teknik ve estetik özelliklere sahip bulunması sebebiyle bilhassa yabancı arkeolog ve sanat tarihçileri tarafından çeşitli etnik topluluklara mal edilmek istenmiştir. Ancak çeşitli deliller ve ipuçları bu halının Türk sanatının bir ürünü olduğunu göstermektedir. Bu konu üzerinde ayrıntılı olarak durmamız fazla yer ayırmayı gerektireceğinden sadece birkaç hususa değinerek halının incelenmesine geçeceğiz.

HUN SANATI

Halı çeşitli araştırmacılar tarafından İskitlere, İranlılara veya Ermenilere mal edilmek istenmiştir.

Bizim düşüncemize göre İskit terimi bir kısım Rus bilim adamı ve bazı Batılı araştırmacılar tarafından yanlış ifade edilmektedir. Herodot'un "İskit" terimini kullanmasından yola çıkan araştırmacılar "benzeri şekilde bir yaşantı tarzına sahip olan Bozkır topluluklarının tümünü "İskit" olarak nitelendirmişlerdir. Onlara göre Altaylarda da Altaylı İskitler yaşıyordu. Neticede M. Ö. 1. binyıl içinde Doğu Avrupa'dan Çin'in kuzeyine kadar olan topraklara hakim olmuş bütün topluluklara İskit adı verilmişti. Ancak İskit kelimesi etnik bir unsuru ifade etmekten ziyade Hun Devleti'ndekine benzer bir şekilde, içerisinde Türk kavimlerinin de yer aldığı bir milletler konfederasyonunu anlatıyor olmalıdır. Son söylediğimiz durumda dahi bir zamanlar daha doğudan gelmiş de olsa, İskit topluluklarını Karadeniz'in kuzeyindeki bölgelerle irtibatlı saymak, diğer bölgelerdeki bozkır topluluklarını bu kavrama dahil etmemek daha doğru bir anlayıştır. İskitlerin vaktiyle daha doğudan geldikleri tezi ile ilgili net bilgiler yoktur. Onların hangi bölgelerde oturduklarını tespit etmeden İç Asya ve Sibirya'daki sanat ve arkeoloji varlıklarını İskitlere maletmek bilimsel bir davranış biçimi değildir.

Zaten daha önce de belirttiğimiz gibi Türklerin ataları Andronovo kültür devresinden beri (M.Ö. 2000 veya 1700) Orta ve İç Asya'nın muhtelif bölgelerinde bilhassa Altaylar çevresinde yaşıyorlardı. Bu nedenle ve üstelik Hun kültür çevresine en azından Proto-Türk kültür çevresine dahil olan Pazırık kurganlarından birinden çıkarılan bir halıyı ithal edilmiş bir unsur saymak pek de mantıklı değildir.⁵⁶

Anlaşılan Rus ve diğer Batılı araştırmacılar meseleyi Oryantalist bir anlayışla ele almaktadırlar.

Bazı araştırmacılar halıdaki süvari figürlerinin Pers Kralı Dârâ'nın (M.Ö. 520-485) yaptırdığı Persepolis sarayındaki kabartmalarda benzerlerinin bulunmasından yola çıkarak halıyı eski İran sanatına ait göstermek istemişlerdir. Söz konusu kabartmalarda Kral Dârâ'nın haraca bağladığı ülkelerin elçileri tasvir edilmekteydi. Hatta bu işi biraz daha zorlayan hayali geniş bazı araştırmacılar, haraca bağlanan krallardan birinin halıyı Ermenilere sipariş ettiğini ve Karabağ'da dokunduktan sonra söz konusu krala sunulduğunu düşünmekteydiler. Ama bu iddialar yine de bu halının birlerce km. uzaktaki Proto-Türk veya Hsiung-nu mezarında niye yer aldığını açıklayamaz. Ayrıca söz konusu Pers Devri'nde söz edilen tarih ile Halının tarihinin denk düşüp düşmeyeceği de belli değildir.

Yukarıda sözünü ettiğimize benzer, Asur ve Ahamenidleri de tartışma kapsamına sokan birçok görüş ileri sürülmüştür ve birçok tutarsız sav geliştirilmiştir. Bunların hikâyesini bazı yayınlardan izlemek mümkündür.⁵⁷ Bize göre söz konusu sanat çevrelerinin tasvir-motiflerine olan benzerlik Türk sanatının yabancı sanatlardan tasvirler alması veya Orta ve İç Asya'da yaygın olarak görünen "sanat ortaklıkları" konusu ile ilgilidir.

Pazırık halısı ikonografik açıdan incelendiği zaman onun Türk halı sanatının gelişim zincirinin başına rahatlıkla oturtulabileceğini görürüz. Halı Türkmen halılarındaki motif ve renk anlayışı ile uygunluk taşımaktadır.

Orta kesimde bulunan motifleri Türk damgalarıyla, lotus (nilüfer) çiçeği süslemeleri ile, Türk halılarındaki Göl denilen motiflerle karşılaştırmak mümkündür. Ayrıca bu motifi dört

yön sekiz bucak motifi olarak ele almak ta mantığa uygundur.

Geyik figürleri (N. Diyarbekirli'ye göre) İç Asya'da yaşayan "Alces Machis" denen bir türdür. Bu cins geyik İran ve Ön Asya'da bulunmaktadır. Geyik üzerindeki şekiller Türk hayvan üslubuna ait tasvirlerde de yer almaktadır.

Atın yanında yürüyen veya üzerine binmiş halde yer alan süvariler İç Asya'da soğuklarda giyilen türden bir başlığa, ayrıca çizme ve pantolona sahip olarak Orta ve İç Asya kıyafetiyle karşımıza çıkar. Atların üzerindeki eyer örtüleri yine Pazırık kurganlarından çıkarılan eyer örtülerini hatırlatmaktadır.⁵⁸ Atların kuyruğunun düğümlü veya kesik olması Urartular, Persler gibi bir kısım eski topluluklara ait tasvirlerde de görülmektedir. Ancak bununla beraber biz bu hususun Bozkır topluluklarının etkisiyle yapıldığını düşünüyoruz. Nitekim at kuyruğunu bağlama veya kesmenin mitolojik, dinî ve sembolik anlamları yüzyıllarca Türk toplulukları arasında yaşamıştır. Bununla ilgili tasvirler Türk sanatının bütün devrelerinde karşımıza çıkar.⁵⁹

Ayrıca halıda yer alan arslan-grifon tasvirleri en az birçok başka sanat çevresinde olduğu kadar Türk sanatında da yer almıştır.

Her ne kadar halının noppen (sarma, lüle veya dolama) tekniği denilen (bu teknikte atkı ipliği argaç, çözgü teli yani arış arasından geçirildikten sonra, ayrıca, çözgü üzerine yerleştirilmiş ince çubuklara sarılır. Çubuklar çekilince noppen dokuma oluşur ve bunlar ortalarından yarıldığında düğümlü halı yüzeyine benzer hav oluşur) bir teknikle dokunduğuna dair bir görüş söz konusuysa da.⁶⁰ genelde halının Türk düğümü de denilen Gördes düğümü ile dokunduğunun kabul edilmesi yine önemli bir husus olarak ortaya çıkar.

Gördes düğümünde, bükülmüş, renkli yün ipliğin bir ucu bir arışın, öteki ucu ise bitişik arışın üzerine düğümlenir.

Türk sanatının lehine olan bir diğer husus, halıdaki tasvirlerin haliya bakacak olan seyircileri düşünerek yapılmış olmasıdır. Yani seyirci halının ne tarafında bulunursa bulunsun, figürler buradaki kişinin bakış açısına göre yerleştirilmiştir. Türk sanatında yaygın olan bu tarz, minyatürlerde dahi kullanılmıştır. Hatta aynı hususu Osmanlı mezar taşlarının seyirciye dönük olarak yerleştirilmesi anlayışında da görüyoruz.

Görüldüğü gibi, yabancı kültürlerden gelen birtakım etkiler söz konusu olsa da bu eserin bir Hsiung-nu halısı olduğu anlaşılmaktadır.

Halı 1.89x2.00 m. boyutunda, yani aşağı yukarı 4 m kare ebadındadır. Çok ince yünden dokunmuştur ve her bir cm. karesinde 36 Gördes düğümü tespit edilmiştir.⁶¹ Bu düğüm sıklığı kendi dönemi için halının büyük bir ustalıkla yapıldığını gösterir.

Halıda ikisi geniş, üçü dar olmak üzere beş bordür (su) bulunmaktadır.

Eserin orta kesimindeki 24 kare alan içerisinde, bazı araştırmacılara göre dört yapraklı bir çiçek motifi olan ancak bize göre dört yön ve sekiz bucak motifi olması daha uygun olan motif yer alır. Çok gerçekçi olmamakla birlikte bu 24 kareyi 24 Oğuz boyu ile ilişkilendiren bir görüş de vardır.⁶² K. Erdmann'ın "eyer örtüsü" olduğunu zannettiği bu halının ortasındaki karelere bölünmüş kısmı dikkate alan Jettmar gibi bazı araştırmacılar halının

bir oyun halısı olduğunu da iddia etmişlerdir. Halının bazı noktalarındaki rozet veya üçgen motifleri oyunun başlangıç ve bitiş noktaları olarak ileri sürülmüştür. Bu oyunun ilkel bir satranç şeklinde zarla oynana bir oyun olduğu ileri sürülmüştür.

Söz konusu motiflerin çevresini ve ayrıca bütün karelerin etrafını zincir motifli bir ince bordür çevreliyor. Bu ince su diğer bordürleri de sınırlandırıyor. Bu kısımdan sonra yine kare oluşturan bordürlerde arslan grifon figürleri yer alır. Grifonun geriye çevrilmiş (hayvan üslubunda görülen tipik tasvir şekli) açık gagasında dili görülmektedir.

Bundan sonraki bordürde sığın figürleri yer alıyor. Bunlar tamamıyla Türk hayvan üslubuna uygun olarak ele alınmıştır. Orta alandaki motiflere benzer motiflerden meydana gelen bir sonraki bordür sığınlı bordürü çevrelemektedir.

Daha sonra ise üzerinde çok tartışılan süvari figürleri karşımıza çıkıyor. Bunlar sığınlara ters bir yönde ilerliyor. Atlılar, alternatif olarak atın sırtında veya yanında yürüyorken tasvir edilmiştir. Daha sonraki bordür merkezdeki motifleri çevreleyen ilk bordürde olduğu gibi kartal başlı, kanatlı arslan grifonları gösteriyor.

Halı motifleri kök boya ile elde edilmiş boyalarla boyanmış yünlerle renklendirilmiştir. Ana zemin içten itibaren merkez, ilk bordür ve son iki bordürde kırmızı, sığın figürlü ve bir sonraki bordürde ise sarıdır. Motifler kırmızı, sarı ve merkezde olduğu gibi bazen mavi ile de renklendirilmiştir.⁶³

V. kurgandan çıkarıldığını söylediğimiz bu halıdan başka düğümlü halı parçalarına IV. kurganda da rastlanmıştır. Ancak bunlar çok küçük olduğu için pek tanımlanamamaktadır.

Ayrıca Noin Ula kurganlarında da küçük halı parçalarına rastlanmıştır. Söz konusu bu parçalar da ait oldukları bütün hakkında ayrıntılı bilgi edinmemize olanak vermemektedir.

Bu arada daha yukarıda ilgili yerde belirttiğimiz gibi Jettmar, Başadar kurganında, Pazırık kurganındakinden daha eski ve cm. karesinde 70 düğüm olan bir halı parçasından bahsetmekteydi.⁶⁴

Belki Proto-Türk veya Hun Devri'ne ait olabilecek başka halı parçaları Doğu Türkistan'da bulunmuştur. Bunlar küçük ve sade desenli parçalardır. Bunların M.Ö. 4-3. yüzyıla tarihlendirilenleri (bu tarih belki daha geç de olabilir) Lou-lan'da ve Lopnor'da yapılan kazılar da bulunmuştu (1906-1908). Bu örnekler basit geometrik şekiller ile bitkisel motifleri andıran süslemelere sahip, daha çok kırmızı, mavi, yeşil ve kahverengi renklerin kullanıldığı parçalardır.⁶⁵

Kurganlardan Çıkarılan İşlemeler ve Bazı Dokuma Örnekleri

Çeşitli kurganlardan çıkarılan birçok dokuma eser günümüze gelebilmiştir. Bunlar yere yaymak veya duvara asmak için kullanılan süslemeli keçe örtüler, işlemeler, belleme, şabrak veya haşa denilen atların eyerlerinin altına (veya üstüne) serilen aplike olarak işlenmiş veya başka şekilde yapılmış dokumalar, düz dokuma yaygılar grubu içine giren kilimler olarak ana hatlarıyla ele alınabilir.

Kurganlardan çıkarılan eserler arasında Proto-Türk ve Türk işleme sanatının en eski örnekleri de yer almaktadır. Pazırık kurganlarından çıkarılan, keçeden yapılmış ve üzeri

HUN SANATI

aplike olarak işlenmiş eyer örtüleri, sanat tarihimiz bakımından oldukça önemlidir. Bu eserler üzerinde Türk hayvan üslubunun en önemli temalarından olan hayvan mücadele sahnelerini veya hayvan figürlerini görüyoruz.⁶⁶

Noin Ula kurganından çıkarıldığını söylediğimiz ve bir Batı Türkü tipini gösteren Hun soylusunu tasvir eden yün işleme örtü dışında, aşağıdaki birkaç esere de dikkati çekebiliriz.

1. V. Pazırık kurganından çıkarılmış, keçe üzerine applike olarak işlenmiş 4.5x6 m. ölçülerinde duvar örtüsü.

Bu keçe örtüde dört yön motifi oluşturacak şekilde düzenlenmiş bitkisel tasvirli bordürler arasında kalan alanlarda birden çok defa tekrarlanmış olarak yapılmış kompozisyon görülüyor. Burada elindeki hayat ağacı ile bir tanrıça figürü tahta oturmuş durumdadır. Karşısında kuyruğu örülmüş atının üzerinde bir Hun asilzadesi bulunmaktadır (Resim 15). Söylenildiğine göre tanrıça elindeki hayat ağacıyla asilzadeye kut vermektedir. Tabi bu kut verme kişinin tanrıçaya dua etmesi sonucunda gerçekleşmiştir. Bilindiği gibi kut kelimesi ruh-can anlamına geldiği gibi, saâdet, tâlih, mutluluk ve devlet manasına da gelmekte ve Tanrı'nın bir ihsanı olarak görülmektedir.⁶⁷

Yukarıda sözünü ettiğimiz 5. kurgandan çıkarılan büyük keçe yaygının sağ tarafında yer alan ve karşılıklı mücadele eder pozisyondaki iki mitolojik yaratığı gösteren kompozisyondan bir parça. Sahnenin tamamında sağdaki figür geyik boynuzlu kanatlı arslan gövdeli bıyıklı bir insan başıyla tasvir edilmiş sfenks tipi bir yaratığı göstermektedir. Bunun simetriğinde insan başlı kuş gövdeli sirenlere benzer bir yaratık bulunmaktadır.

2. V. Pazırık kurganından çıkarılmış bir kilim parçasında ayın yapan soylu kadınlar görülüyor (Resim 16). Bunlar bir buhurdan'ın etrafında toplanmış olup adak yapmaya hazırlanmaktadırlar.⁶⁸

Buradakine benzer Lidyalılara ait bir buhurdan Türkiye'de İkiztepe'de bulunmuştur. Aslında Mezopotamya⁶⁹ ve başka yerlerdeki silindir mühürlerde de benzeri buhurdanlar mevcuttur.

3. V. Pazırık kurganından çıkarılmış eyer örtüsü. Keçeden yapılmıştır. Ana zeminde kırmızı- mavi rengin kullanıldığı lotuslardan ibaret bir serbest kompozisyon bulunmaktadır. Ana kompozisyonun çerçevesini oluşturan bordürlerde daha sonra Türk-İslam sanatında yaygın olarak göreceğimiz kıvrık dal motiflerinin bir prototipi görülüyor.

4. Yaprak biçimini andıran dört yön motifi ile bezenmiş ve koç ya da geyik boynuzu denilen motif bordürlerinin çerçeve yaptığı keçe şabrak. Motiflerin bir bölümü oluşturulan baklava biçimlerinin içerisinde yer alıyor. Baklava şekillerinin kesişme noktalarında yine daire içinde Dört yön motifleri vardır. Böylece aynı zamanda genel hatlarıyla bir geometrik düzenleme meydana getirilmiş oluyor.⁷⁰

5. Bir kartal grifonun bir dağ keçisine saldırdığı sahneye yer veren bir eyer örtüsü görülüyor. Tipik bir hayvan üslubu (hayvan mücadele) sahnesi söz konusudur. Eyer örtüsü birinci kurgandan çıkarılmış bir keçe üzerindedir. Sahnenin, atın iki yanından sarkan örtüde, seyirciye yönelik olarak iki kez işlenmiş olduğu dikkati çekmektedir. Yapılan tasvirlerde seyirciye göre sahneyi ele alma Türk sanatının özelliklerindedir.⁷¹ (Resim 17).

6. M.Ö. 1. yüzyıla ait olduğu kabul edilen ve Hunlara ait olan Noin-Ula kurganlarından altıncı mezarın içinde bulunan duvara asılmış yün örtü, kaplumbağa sembolizmine işaret etmektedir. Bu örtü üzerinde suyu temsil eden üsluplanmış su bitkileri arasında balıklar ve su kaplumbağaları bulunmaktadır. Her bir kaplumbağa ağzında bir miktar ot tutmaktadır. Yün işleme örtüde, tasvir oldukça naturalist olarak ele alınmakla birlikte kaplumbağa ve balığın sembolizmine işaret edildiği de anlaşılmaktadır.⁷²

Hunlarda Giyim-Kuşam

Kurganlardan ele geçen materyallerden anlaşıldığına göre, Hun erkekleri deri veya keçe elbiseler, kulaklıklılı keçe başlıklar, dokuma bezden veya yünden iç çamaşırları, kendir liflerinden dokunmuş beyaz ince bir kumaştan imal edilmiş gömlekler, keçeden yapılmış bir kaftan, deriden yapılmış bol veya dar pantolon, tokalı, üzerinde bazen süslü plakalar bulunan deri kemer, kuşak, tabanları sert diğer kısımları yumuşak deriden çizme veya bot ve keçe/yün (?) çorap kullanmaktaydılar.

Kurgan kazılarında çıkarılan materyale göre kadınlar çok süslü hayvan kürkü veya postundan kaftan giyiyorlardı. Sincap postundan yapılmış bir kaftan bulunmuştu. Samur kürkten bulunan başlık kullanılan serpuşların da süslü olduğunu gösteriyor. Bulunan iki uzun deri çizmeden biri boncuklar ve pirit kristalleriyle süslenmişti. Bu bir tören çizmesiydi çünkü çizmenin tabanı da süslenmişti. Yine kazı materyallerine göre kadınların saçları çoğu kere örgülüydü. Bazen erkekler gibi tepe perçemi bırakıyorlardı. Bu şekilde tepeleri sivri bir tutam şeklinde düzenlenmiş saç tuvaletlerine Polosmak Ukok platosu kurganlarındaki cesetlerde de rastlamıştı.⁷³

Bazı devirlerde, Hunların bozkır yaşantı tarzına uygun ve hareket yeteneğini engellemeyen kıyafetleri onlarla mücadelede başarılı olmayan Çinliler tarafından kıyafet ıslahatı yapılarak taklit edilmeye çalışılıyordu. Hsiung-nuların kıyafeti tipik bir süvari kıyafeti olarak düşünülebilir. Silahlar ise bu kıyafeti tamamlamaktaydı.

Bir Hun (erkek) bireyinin giyimini içten dışa doğru ele aldığımızda; en içte altta bir don, onun üzerine deri veya kumaş pantolon giyilir. Ayaklarda yün çorap yer alır. Ve ayaklara bunun üzerine giyilen çizme ya da bot türü ayakkabılar keçe veya deriden imal edilirdi. Üst kesimde iç çamaşırı üzerine içlik veya gömlek giyilirdi. Gömlek pantolonun içine sokulmaz aşağıya sarkardı. Bunlar genellikle hakim yaka tarzındaydı. En üstte soğuk havalarda giyilen ve Orta Asya'da çapan denilen kaftanlar bulunmaktaydı. Belde bir kuşak veya çoğu kez rütbe işareti sayılan, üzeri plakalarla süslenmiş deri kemer yer alıyordu.⁷⁴

Hun Maden Sanatı

Türk maden sanatının en erken örnekleri altın, gümüş, demir ve bronz gibi maden ve bunların alaşımlarından meydana getirilmiş nesnelere gelmektedir. Çeşitli maden ve süsleme yapım tekniklerinin uygulandığını gördüğümüz bu eserler; plakalar, günlük kullanım eşyaları, sancak veya çadır alemleri, tören kazanları (Resim 18), silahlar vb. gibi çeşitli tiplerde, boyutlarda ve farklı fonksiyonları karşılayacak şekilde yapılmışlardır. Bu eserlerin üzerlerindeki tasvirler ve hayvan şekilli olanları genellikle "Hayvan üslubu" kapsamına girerler.⁷⁵

Eski Türklerde madencilik, bilhassa demircilik kutsal sayılan bir meslek idi. Türk

hükümdarları bahar bayramında örs üzerinde demir döğerek bir tören icra ediyorlardı. Şamanist dönemdeki bazı Türk topluluklarında “demirci” ile “şamanın” aynı yuvadan olduğuna, demirin kötü ruhları kaçırdığına inanılıyordu.⁷⁶ Proto-Türk ve Hun Devri’ndeki Türk maden sanatının en güzel örnekleri, Leningrad (şimdi St. Petersburg) Hermitage Müzesi’nde bulunan ve Orta ve İç Asya’nın çeşitli kurganlarından I. Petro’nun (1689-1725) emriyle toplanan madeni eserlerden meydana gelmektedir. Bu eserler mücevherler, kemer tokaları, altın plakalar vs. gibi çeşitli sanat eşyalarından ibaret olup, değişik sembolik anlamlara sahip, arslan, kaplan, geyik, kartal, at gibi hayvanları veya hayvan mücadele sahnelerini içermektedir.

Erken devir Türk Sanatı’nda rastladığımız madeni eserlerin diğer iki önemli grubunu Minusinsk eserleri ile, İç Moğolistan’ın Ordos bölgesindeki eserler meydana getirmektedir. Ordos bronz eserleri, Türk sanatı ile Çin sanatı arasındaki ilişkileri ortaya koyması bakımından da ayrıca önemlidir. B. Ögel’in Anderson’dan aktardığına göre Ordos’taki bronz Hun eserleri şu şekilde sınıflandırılmıştır: “1- Çakılar ve küçük bıçaklar; 2-Baltalar ve kazmalar; 3-Zincirler, 4-Kaşıklar ve süs eşyaları; 5-Kaplar; 6- Kamalar ve hançerler, 7-Tokalar; 8-Diskler ve düğmeler; 9-At figürleri vs; 10-İğneler ve diğer takma süsler; 11-Geyik ve deve resimleri; 12-Koyun ve keçi resimleri; 13-Argali koyunu; 14-Öküz ve öküz başı figürleri; 15-Et yiyici hayvanlar ve domuz resimleri; 16. Yırtıcı kuşların başları ve kirpi resimleri.”⁷⁷

Bu arada Pazırık kurganlarından ve çeşitli başka mezarlardan çıkarılan eserler de çok önemlidir. Çeşitli maden teknikleriyle işlenmiş kılıç, hançer bıçak gibi çoğu hayvan başlı veya hayvan tasvirleriyle süslü silahlar ön plandadır. Bu dönemlerdeki kılıçlar, sonraki yüzyıllardaki Türk kılıcının ve yatağan tipi silahların ön tiplerini teşkil etmektedir. Öte yandan at koşum takımlarına ilişkin parçalar, çeşitli madeni kaplar ve takılar da bu kurganlardan elde edilen önemli madeni eserlerdir. Bunun dışında madeni plaka halinde eserler ve kemer tokaları/plakaları çoğu kere hayvan üslubuna uygun tasvirlerle ele alınmışlardır.

Radloff’a göre, madeni eserlere ait bilgiler ve örnekler, Altaylar’da demir devrinde daha da artarak devam etmiştir. Bu dönemdeki eserler de hayvan takımı süsleri, gemler, keltler, kesici aletler, silahlar, kumaş veya meşin üzerine dikilen küçük dört köşe demir parçalarından oluşan zırhlar, ziraat aletleri, süs eşyaları (topuzlar, perçin veya kemer süsleri, kopçalar, aynalar, takılar vb.) hayvanî ve bitkisel tezyinat ile birlikte ele alınmıştır. Bitkisel unsurların gittikçe arttığı gözlenmektedir.⁷⁸

Hun Devrinde Ahşap Eserler

Proto-Türk ve Hunlara ait, çeşitli bölgelerdeki kazılarda ortaya çıkarılmış birçok ahşap eser de birçok yönleriyle dikkat çekicidir. Bu eserlerde görülen “eğri kesim tekniği” ile yapılan tezyinatın önemi Türk Sanat Tarihi açısından büyüktür (Resim 19). Zira bu teknik daha çok Türk sanatında görülmekte olup, İslamiyet’ten sonraki Türk sanatında zaman zaman bu teknikle işlenmiş ahşap veya başka türden süslemeler karşımıza çıkabilmektedir. Ahşap hayvan heykelcikleri veya at koşum takımlarındaki ağaçtan oyma hayvan figürleri bunların en dikkati çeken örnekleridir.⁷⁹

Ahşap eserlerin en güzel örneklerini Pazırık kurganları ve Hunlara ait diğer kurganlardan çıkarılan eserler arasında görmekteyiz.

Radloff'un Katanda mezarlarında bulunduğu ahşap eserler de ilginç örneklerdir. Bunlar muhtemelen dini amaçlı nesnelere. Burada ele geçen ağaçtan oyma naturalist anlayışa uygun, tırnakları altınla kaplanmış at heykelleri önemlidir. Atlardan birinin başı, eğri gagalı kuş başı şeklinde idi. Mezarda ayrıca, dibinde birbirine sarılarak uzanmış ve kuyrukları kuş başı şeklinde sonuçlanan iki kaplan bulunan bir tabak, bundan başka sığır ve ayı heykeli de ele geçirilmişti

Sözü edilen örneklerin bir kısmında olduğu gibi, ahşap eserler ince altın levhalarla kaplanabiliyor, bazen heykel türü eserlerde deri de kullanılıyordu.⁸⁰ (Resim 20).

Hun Keramik Sanatı

Hun Devri'nde kısmen Proto-Türklerin de iştirak ettiği bu keramik sanatı ana hatlarıyla icra edilmeye devam etmişti. Ancak bozkır kültürünün yarı-yerleşik yapısı nedeniyle, keramik daha ziyade Türklerin de yaşadıkları Kuzey Çin bölgesinde gelişmiş ve özellikle Doğu Hun Devleti'nin ortadan kalkmasıyla, Çin keramik teknikleri Orta ve İç Asya'ya yayılmıştır.⁸¹

Radloff'a göre, Sibiryaya ve Altaylarda Demir Devri'nin bütün mezarlarında da kil kaplara rastlanmıştır. Ancak bunlar Tunç Devri'ne nazaran çok daha kalitelidir. Altay'ın güneyinde ve Buhtarma civarında bulunan eski Demir Devri mezarlarında çok iyi pişmiş kil kaplar bulunmuştur. Abakan boyundaki yeni Demir Devri'ne ait mezarlarda ölümlerin yanında bulunan mezar çömleri, ileri bir gelişmeye işaret ediyordu. Bunların çoğu şekil bakımından zevkle işlenmiş olup, iyi karıştırılmış maviye çalan kül rengi kilden imal edilmişlerdi. Demir Devri'nde Hun veya Proto-Türk toplulukları kapları pişirmek için çok iyi bir fırın tertibatına sahip olmuş olmalıdırlar.⁸²

Moğolistan'da da Hun Devri'ne ait çeşitli keramikler bulunmuştur. Gri hamurlu bazı örnekler şişkin gövdeli ağız kenarları dışarıya doğru genişleyen keramik küplerdir. Ayrıca kare şeklinde keramik levhalar ve antefixler de karşımıza çıkmaktadır.⁸³

Hun Devrinde Taş Eserler-Heykeller

Proto-Türk ve Hun Devri'nde ahşap, maden veya taştan yapılmış heykellere de rastlanmaktadır. Bunların çoğu dini veya sembolik amaçla yapılmış eserlerdir.

Hun Devri'nde yapılan ve Tunç Devri eserlerinin devamcısı olan taş heykeller, daha sonraki Göktürk egemenliği devresinin heykellerinin öncüsü durumundadırlar. Çoğunlukla ata kültürüne işaret eden ölen kişiye duyulan saygıyı ifade etmek üzere onun anısına dikilmiş heykellerdir. Günümüzde bile bunlara saygı gösterilir ve sunu yapılır. Heykellerin bazıları tapınmak için ayrılmış alanlarda ya da kurban yerlerinde bulunur.

Bunların ikonografik özellikleri bazı bölgesel farklılıklar olmakla birlikte, Güney Sibiryaya, Altaylar, Moğolistan ve Orta Asya'da birbirine çok benzemektedir. Çoğu kere ayakta, bazen oturmuş (bağdaş kurmuş) vaziyette bir el silah üzerinde veya kemeri tutuyor olarak, diğer elde kimine göre kırmızı kabı, kimine göre de başka sıvıların dolu olduğu bir kadehin bulunduğu, vücut hatları genel olarak kaftan, çizme ve kemeri gösterecek şekilde yapılmış taş heykeller söz konusudur. Heykeller bazen bir çanak veya başka bir nesneyi iki ellerinin arasında sıkıca tutarlar. Bu ellerin bulunduğu yükseklik değişir. Heykellerde saçların ne şekilde düzenlendiği de kolayca anlaşılabilir. Ayrıca bazılarında sakal, bıyık, küpe,

göğüs vb. şeyler de gösterilmiştir. Heykellerde kısmen portre özelliği bile görünür. Örneğin Altaylar bölgesindeki bir heykeldeki yüzün fiziksel özellikleri ile Kırgızistan bölgesindeki bir heykelin yüz özelliklerinin farklılığı hemen anlaşılır.

Bu özelliklere uygun olarak, Altay bölgesinden Barnaul Müzesi'ne getirilen granitten işlenmiş, iki heykelin ön cephesinde, kazılarak yapılmış ve ellerinde kül kabı tutan biri sakallı ve bıyıklı erkek, diğeri ise kadın olan iki tasvir bulunuyordu.

Kazak bozkırında da benzer şekilde ele alınmış tunç veya Demir Devri'ne ait heykellere rastlanmıştır. Bunlar Ayaguz (Sergiopol) şehrinin güneyindeki nehrin sağ sahilinde idiler. Burada bir erkek iki kadın heykeli vardır. Her üç heykel de iki elleriyle göğüslerinin altında bir kül kabı tutmaktadırlar. Kadın heykellerin başında, yanlarında kulakları olan sivri şapka ve yüzün iki tarafında da saç demetleri vardır. Erkek heykelin başında alnı üzerinde iki çıkıntısı olan yuvarlak bir külah vardır.⁸⁴

Tunç devri ve Hun Devleti Dönemi'nde heykel diyebileceğimiz bir grup taş eser de geyik taşları olarak anılan başları geyik, koç veya kartal başlarından ilham almış, üzerleri geyikler, başka hayvanlar veya ruh tasvirleri ile doldurulmuş ve kökenleri muhtemelen menhirler olan dikilitaşlardır. Bunların Sibiryaya, Moğolistan ve Altaylar gibi çeşitli yerlerde örnekleri vardır (Resim 21).

Kaya Resimleri

Proto-Türk veya Hun Devri'ne ait olarak kabul edilebilecek kaya resimleri Orta ve İç Asya'nın çeşitli yerlerinde bilhassa Sibiryaya, Moğolistan ve Altaylar'da görülebilir. En erken devirlerden itibaren mağara veya kaya yüzeylerinde görülen bu resimler; kimi zaman boya ile yapılmış bazen de alanın negatif bir görüntü oluşturacak şekilde oyulması ile veya sivri uçlu bir aletle çizme usulüyle meydana getirilmişlerdir. Türk topluluklarına mal edilebilecek kaya resimlerinin üsluplarında M.Ö.'ki devirlerden Göktürk Devri sonuna kadar teknik ve estetik bakımdan fazla bir değişikliğin olmadığı anlaşılabilmektedir. Örneklerde daha çok av kültürü ve sembolizmi görülmektedir. Bazı yerlerde hayvan mücadele sahnelerinin ön örneklerine savaş veya çiftleşme sahnelerine yer verilmiştir. Kaya resimlerinde ayrıca süvariler, tekerlekli çadırlar, başları maskeli, kuyruğu düğümlü, moncuk denilen püskül süslemeli at tasvirleri, dağ keçisi, geyik, kurt vb. çeşitli mitolojik ve sembolik anlamlara sahip hayvanlar, dini inançlara ve günlük hayata işaret edebilecek sahneler, damgalar veya yazılara benzer işaretler görülmektedir. Ayrıca daire veya dikdörtgen şekiller, dört ana yön işaretleri, güneş tasvirleri gibi örnekler de karşımıza çıkmaktadır.⁸⁵

Türk Hayvan Üslubu ve Hunlar

Hayvan üslubu, çeşitli dini inançlar, coğrafi şartlara uygun olarak gelişen Orta ve İç Asya faunası ve bütün bu hususlara bağlı olarak gelişen hayat tarzının bir gereği olarak doğmuştur.

Hayvan üslubunun doğuş sebeplerini ortaya çıkaran devir, özellikle M.Ö. 3. binden itibaren Bozkır kültürünü meydana getirecek kabilelerin ortaya çıktığı zamana rastlar. Bozkır kültürünün bir sistem ve medeniyet tarzını alacak şekilde gelişmesi ise ancak M.Ö. 2000 yıllarında tam olarak gerçekleşmişti.

HUN SANATI

Milattan çok önce, Orta ve İç Asya'da henüz etnik yapılardan söz etmenin erken olduğu bu devirlerde zamanla hayvanları tasvir etmenin yaygınlaşmaya başladığını ve Hayvan üslubunu doğuracak bir üslup birliğine doğru gidildiğini görüyoruz.

Bu erken dönemlerde Hayvan Üslubu'nun M.Ö. 1000 tarihlerinde yavaş yavaş ortaya çıkmaya başladığı ifade edilmiş, fakat Bozkır kuşağında bu üslubun ilk doğduğu yer hakkındaki tartışmalar henüz sonuçlanmamıştır. Anlaşıldığına göre "Hayvan Üslubu" ya Türk kökenlidir ya da Türklerin de mensup olduğu toplulukların (Bozkır toplulukları) icra ettiği bir sanat tarzıdır.

Başlangıçta da belirttiğimiz gibi, hayvan üslubunun ortaya çıkış nedenleri çeşitli dini inanış ve telakkilerle ilgilidir. Hayvanların insanın türediği hayvan-atalar olarak kabul edilmesi, koruyucu ruh olduklarına inanılması, kalıntılara saygı gösterilmesi, gücüne sahip olmak için hayvan biçimine girilebildiğine inanılması vb. gibi çeşitli hususlar, hayvanların tasvirlerinin yapılmasını ve zamanla bu yöne ağırlık veren bir sanat üslubunun doğmasını sağlamıştır.

Hayvan üslubunu ortaya çıkaran unsurlar aynı zamanda Gök-yer-su tasavvurları ve Şamanizm ile ilgilidir. Dolayısıyla hayvan tasvirleri genellikle bu hususları açıklayıcı, Türk mitolojisi ve kozmolojisine işaret eden sembolik anlamları vurgulamak amacıyla yapılıyorlardı.

Çin kaynaklarında Hsiung-nu olarak anılan Hunların oluşturduğu ilk Türk sanatının en önemli üslubu bu sözünü ettiğimiz Hayvan Üslubu'dur. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu sanat tarzı aynı zamanda bütün Orta ve İç Asya'da yaşayan Bozkır kültürüne mensup başka toplulukların da en önemli sanat üslubudur. Türk hayvan üslubu, Hun Türklerinin egemen olduğu ve yaşadıkları bölgelerde yapılmış eserler üzerinde görülüyor olmasıyla ve diğer topluluklardaki örneklerden daha olgun görünmesiyle ayrılıyor.

Bozkır kültürüne karşılık, güneyin yerleşik kavimlerinde görülen hayvan üslubu ise karakter bakımından tamamıyla Bozkır Sanatı'ndan ayrı olup, Sümer, Mezopotamya, İran vb. eski Ön Asya sanatlarının ürünüdür.

Hayvan üslubu en erken devirlerden itibaren özellikle kayalar üzerinde tasvir edilen hayvanlarla ilgili sahneler de kaynağını bulur. Av ile ilgili tasvirler, hayvan mücadele sahneleri, insanın hayvanla mücadele ettiği sahneler bu üslubun ilk örneklerini meydana getirir. Ayrıca diğer sanat dallarında görülen hayvan figürleri ve sahnelerinin de üslubun oluşumunda katkısı vardır.

Türk hayvan üslubuna da uyan bu üslubun genel özelliklerini kısaca şu şekilde belirtebiliriz:

1. Hayvanlar bazen tek figürler halinde tasvir edilmektedir.
2. Tek olarak ele alınmayan hayvanlar bazen sakin ama çoğu kere hareketli gruplar halinde ele alınmaktadır.
3. Bazı durumlarda figürler karşılıklı (antitetik) olarak yerleştirilmiş bulunmaktadır.
4. Zaman zaman nesnelere veya nesnelere bir bölümü hayvan veya hayvan başı şeklindedir.

5. Birçok durumda eserlerin üzeri hayvan motifleri ile süslenmiştir.
6. Bazen birden fazla hayvan birleştirilerek tek bir kompozisyon meydana getirilir.
7. Hayvanların gövdelerinin üzerinin, küçük başka hayvan figürleri ile veya süslemelerle kaplandığı da olur.
8. Hayvanların işlenişinde tabiatçı tutum veya üsluplanma görülebilir.
9. Geyiklerin boynuzlarında, yırtıcı kuşların gaga ve pençelerinde olduğu gibi bazı kısımların iyice abartıldığı ve doğadan uzaklaştırıldığı görülebilir. Nitekim geyik tasvirlerinde bazen boynuzların sırtın üzerine aşırı bir biçimde uzandığı örnekler vardır.
10. Doğada rastladığımız hayvanların dışında, masal ve efsane hayvanlarına da yer verilmiştir.
11. İnsan figürleri bu hayvanlı kompozisyonlarda az görülmektedir. Daha çok genel konuları olan eserlerde yer alırlar. Bitkisel figürler ise zemin oluşturmak veya boşlukları doldurmak için kullanılmıştır. Öte yandan hayvan kuyrukları veya boynuzları gibi kısımlar bitkisel motifleri andıracak şekilde üsluplanmış olup bunlar İslamiyet'ten sonraki rumi motiflerinin kaynağını teşkil ederler.⁸⁶ Hayvan mücadele sahnelerinde genellikle vahşi hayvanın hücumuna uğrayan, çift tırnaklı hayvan, korku, acı ve biraz da saldıran hayvanın ağırlığı sebebiyle tamamen veya ön ayakları üzerine çökmüş vaziyette tasvir edilmiştir (Resim 17, 22). Hücumu uğrayan hayvan, arkadan gelen saldırıya müdahale etmek amacıyla ve içgüdüsel olarak çoğu kere başını düşmanın saldırdığı yöne doğru çevirmiştir. Genellikle gövde üzerinde nokta, virgül ve nal biçimlerine benzer şekiller yer alır. Yenilgiye uğrayan hayvan birçok yerde ön ayakları üzerine düşmüş olarak gösterildiği halde, aynı anda geri taraftan sırtı yere gelmiş olarak ele alınmıştır.
12. Hayvan üslubuna ait tasvirlerde bazen bir hayvan başka bir hayvan ait uzuvlarla birleştirilir.
13. Hayvanlar bazı durumlarda bir daire oluşturacak şekilde kıvrılmış pozisyonda tasvir ediliyorlardı.
14. Zaman zaman hayvan kuyrukları, ejder vb. başka bir hayvanın başıyla ya da bitkisel bir unsurla sonuçlanır. Bu husus İslamiyet'ten sonraki devirlerde de devam etmiştir. Kuyruğun çoğu kere hayvanın sırtının üzerine paralel gelecek şekilde kıvrıldığı görülür.
15. Yukarıda belirtilen hayvan tasvirleri ve hayvan biçimli nesnelere ahşap, maden vb. çeşitli malzemelerden veya ahşap, kumaş, taş, gümüş, altın, bakır gibi türlü malzemeden zeminler üzerinde tasvir olarak yapılırlardı. Bu tasvirler veya hayvan biçimleri çeşitli türden tekniklerle yapılır veya süslenirdi.

Böylece sözü edilen genel özelliklere göre ele alınan hayvan üslubuna ait eserler, Hunlar, Göktürkler, Uygurlar gibi büyük Türk devletlerinin ve öteki Türk topluluklarının sanatlarında yaygın olarak görüldüğü gibi, İslamiyetten sonraki devirlerin Türk sanatlarında da yoğun bir biçimde karşımıza çıkmaktadır.⁸⁷

Yrd. Doç. Dr. Yaşar ÇORUHLU

Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 4 Sayfa: 54-76

Dipnotlar:

1. C. Türkeli, Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1990, s. 17.
2. Bu kültürler ve Proto-Türk sanatı konusundaki rolleri için genel olarak bkz. Y. Çoruhlu, Erken Devir Türk Sanatının ABC'si, İstanbul 1998, s. 17-41.
3. İ. Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Boğaziçi Yay., İstanbul 1986, s. 60, genel olarak s. 56-67; Hunlar üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. B. Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, C. I-II, Ankara 1981.
4. Bu konuda bkz. M. P. Zavitukhina, Le Role de Pierre le Grand dans l'elaboration de la Collection Siberienne, Dossiers d'Archeologie, No: 212, Dijon 1996, s. 10-11.
5. Bu kısım için bkz. S. I. Rudenko, Frozen Tombs of Siberia The Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen (İng. ye çev. M. W. Thompson, London 1970, s. 13.; Y. Çoruhlu, Orta ve İç Asya Türk Sanatı Araştırmalarının Anadolu Selçuklu Sanatı Bakımından Ehemmiyeti", IV. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri (25-26 Nisan 1994), Konya 1995, s. 69-77; S. Mülayim, Erken Devir Türk Sanatı "Araştırmalar", Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, C. 2, S. 5, İstanbul 1989, s. 17-21; N. Diyarbakirli, Hun Sanatı, İstanbul 1972, s. 103; Çin kaynaklarının bir listesi için bkz. C. Türkeli, Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları, s. X-XIII; Ulandırık Kurganları ve Pazırık araştırmaları için ayrıca bkz. Kato Kyuzo, Cultural Exchange on the Ancient Steppe Route: Some Observations on Pazyryk Heritage, Senri Ethnological Studies-Significance of Silk Roads in the History of Human Civilizations (Edit.: T. Umesao-T. Sugimura), No. 32, Osaka, 1992, s. 5-7, 11; N. Ishjamts, Nomads in Eastern Central Asia, History of Civilizations of Central Asia, The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B. C. to A. D. 250, C. II, UNESCO, Fransa 1994, s. 159.
6. Genel olarak bkz. Y. Çoruhlu, a.g.e., s. s. 44-45; Türklerde ölüme dair inanışlar hakkında ayrıntılı olarak bkz. J.-P. Roux, Eski Çağ ve Orta Çağda Altay Türklerinde Ölüm (Çev. A. Kazancıgil), İstanbul 1999.
7. G. Kuun (Edit.), Codex Cumanicus (with The Prolegomena to Codex Cumanicus by Louis Ligeti), Budapeşte 1981, s. 222.
8. Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi (Çev. B. Atalay), C. III, Ankara 1999 (3. baskı), s. 122, 223, 263.
9. Bu konularda, örnek olarak bkz. Karl Jettmar, Art of Steppes The Eurasian Animal Style, London 1967, s. 82 vd.; K. Enoki-G. A. Koshelenko ve Z. Haidary, The Yüeh-chih and migrations, History of Civilizations of Central Asia, The development of sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B. C. to A. D. 250, C. II, UNESCO, Fransa 1994, s. 177; Kurganların genel yapısı için ayrıca bkz. M. P. Gryaznov, Southern Siberia (İng. ceye çev. J. Hogarth), Geneva 1969, s. 135-136; S. I. Rudenko, Frozen Tombs., s. 13-14; N. Diyarbakirli, Hun Sanatı, İstanbul 1972, s. 100-101; Y. Çoruhlu, Erken Devir Türk Sanatı., s. 46-59; Y. Çoruhlu, Ukok Platosunda Kazısı Yapılmış Üç Yeni Kurgan Hakkında Bir Kitap, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 96, Haziran 1995, s. 181-206; M. P. Zavitukhina, Pazırık-Sibirya'da Dağ Mezarları Arasında 25 Yıldır Donmuş Bir Göçebe Uygarlığı, UNESCO'dan Görüş, S. 12, Aralık 1976, s. 31. T. T. Rice, Pazırık kurganlarını ve içerisindeki buluntuları İskit olarak nitelendirmektedir Bkz. T. Talbot Rice, The Scythians, London 1961 (3. baskı), s. 111-123 vd.
10. Bkz. Y. Çoruhlu, Kurgan ve çadır (yurt) kümbet ve türbeye geçiş, Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu-18-20 Aralık 1998, İstanbul 1999, s. 47-62.
11. M. P. Zavitukhina, Pazırık., s. 31; S. I. Rudenko, Frozen Tombs., Londra 1971, s. 1.
12. M. P. Zavitukhina, Pazırık., s. 31.
13. B. Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre, Ankara 1988 (3. baskı), s. 63. Pazırık kurganları ve buluntularının genel bir değerlendirmesi için aynı eserin 64-68 sayfalarına bkz. başka genel bir değerlendirme için Bkz. T. Talbot Rice, a.g.e., 11-123 vd. T. Rice sözü edilen eserinin 112. sayfasında I. ve II. Pazırık kurganını M.Ö. 5. yüzyılın ikinci yarısına, III. ve IV. Kurganları aynı yüzyılın son çeyreğine ve V numaralı kurganı da M.Ö. 4. yüzyılın ilk yarısına tarihlemektedir. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi bunlar ilk tarihlemelerdir ve bu kurganların daha geç tarihlere ait olması bize daha uygun gelmektedir. Tarihleme konusundan söz eden N. Diyarbakirli'de birçok sanat tarihçisi ve arkeoloğun bu yapıları M.Ö. III-II. yüzyıla ait olduğunu kabul ettiklerini

HUN SANATI

- belirtmektedir. Bkz. N. Diyarbekirli, a.g.e., s. 103.
- 14.S. I. Rudenko, Frozen Tombs., s. 14, 16-17, 19, 22-23, 28-29, 31, 35, 40, 42; K. Jettmar, Art of The Steppes The Eurasian Animal Style, London 1967, s. 107-110; M. P. Zavitukhina, Pazırık., s. 31-32; L. Ligeti, Bilinmeyen İç Asya (çev. S. Karatay), Ankara 1986, s. 335-337.
- 15.Jettmar 'ın I. Pazırık kurganı hakkında diğer bir yazısında verdiği bilgiler için bkz. K. Jettmar, The Altai Before the Turks Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities, XXIII, Stockholm 1951, s172-174.
- 16.A. İnan, Altayda Pazırık Kazısında Çıkarılan Atların Durumunu Türklerin Defin Törenleri Bakımından Açıklama, Makaleler ve İncelemeler, C. II, Ankara 1991, s. 263.
- 17.S. I. Rudenko, Frozen Tombs., s. 16-17, 19, 21-23, 28-30, 33, 35-37, 42; A. İnan, İkinci Pazırık Kurganı, Makaleler ve İncelemeler, Ankara 1968, s. 507-509; II. Pazırık kurganı için ayrıca bkz. K. Jettmar, Art of the Steppes The Eurasian Animal Style, London 1967, s. 89-97 vd.; K. Jettmar, The Altai Before the Turks, s. 174-175; T. Talbot Rice erkek cesedinin üzerindeki dövmeleri İskit üslubunda diye yorumlamaktadır, ki bu kolaycı bir yorumlamadır. Bkz. T. Talbot Rice, a.g.e., s. 115-116. At başlığı hakkındaki yorum için bu eserin 119-120. sayfasına bkz.
- 18.S. I. Rudenko, Frozen Tombs., s. 17, 19, 21-23, 28, 35-37, 41-42; K. Jettmar, The Altai Before the Turks, s. 184-186; K. Jettmar, Art of the Steppes., s. 111-112.
- 19.S. I. Rudenko, Frozen Tombs., s. 14, 17, 21, 23-24, 28-29, 35, 37, 41-42; K. Jettmar, The Altai Before The Turks., s. 184-186; K. Jettmar, Art of the Steppes., s. 112.
- 20.K., Jettmar, Art of the Steppes. s. 114-117; S. I. Rudenko, Frozen Tombs., s. 17, 19, 21-24, 28-29, 31, 33, 35, 37-38, 41-42.
- 21.K. Jettmar, Art of the Steppes., s. 117, 119-120.; Başadar kurganının kısa bir açıklaması için bkz. T. Talbot Rice, a.g.e., s. 110-111.
- 22.K. Jettmar, Altai Before the Turks., s. 188-189; ayrıca bkz. B. Ögel, İslamiyetten önce Türk Kültür Tarihi., s. 68-70.; Şibe kurganının kısa bir açıklaması için bkz. T. Talbot Rice, a.g.e., s. 110-111.
- 23.K. Jettmar, The altai before The Turks, s. 187-188 (Şibe kurganı); K. Jettmar, Art of the Steppes., s. 120, 123) (Tüekta kurganı); Berel kurganı için ayrıca bkz. B. Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, s. 71-72.
- 24.Noin Ula kurganları hakkında genel bir değerlendirme için bkz. B. Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi., s. 57-60.
- 25.L. Ligeti, Bilinmeyen İç Asya (çev. Sadrettin Karatay), Ankara 1986, s. 332-334; E. D. Phillips, The Royal Hordes Nomad Peoples of the Steppes, London 1965, s. 114-120; N. Ishjamts, Nomads in eastern Central Asia, History of Civilizations of Central Asia, The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B. C. to A. D. 250, C. II, UNESCO, Fransa 1994, s. 159-16. ; Noin Ula'daki bazı halı parçaları ve dokuma örnekleri için bkz. E. Nowgorodowa, Alte Kunst der Mongolei, Leipzig, 1980, s. 190-191.
- 26.W. Radloff, Sibirya'dan, (Çev. A: Temir) C. III, İstanbul 1994 (2. baskı), s. 127-136; Katanda kurganı hakkında kısa bir açıklama için bkz. T. Talbot Rice, a.g.e., s. 110-111.; ayrıca K. Jettmar, The Altai Before the Turks, s. 189-190.
- 27.Bkz. B. Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi., s. 61.
- 28.Esik kurganı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., K. Akişev, Kurgan Issık, Moskova 1978; K. Akişev, Kazakstannın Köne Altını, Alma Ata 1983; N. Diyarbekirli, Kazakistan'da bulunan Esik Kurganı, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan, İstanbul 1973, s. 291-304, lev. I- XIV; Y. Akpınar, Altın elbiseli adam, Kaynaklar, S. 1, Güz 1983, s. 28-31.
- ; Olcas Süleymanov, Cetisudin köne cazbaları, Kazak Edebiyatı (Gazetesi), 25. IX. 1970; M. Duysenov, Altın kiyimdi adam, Kazak Edebiyatı (Gazetesi), 12 Eylül 1970; H. Oraltay, Altın elbiseli adam, Türk Kültürü, S. 100, Şubat 1971, s. 303-313; M. Seyidof, "Altın muharib" in soy-etnik talihi hakkında, (Çev. Yavuz Akpınar), Kardaş Edebiyatlar, C. I, S. 2, Erzurum 1982, s. 28-39; II, S. 3, Erzurum 1982, s. 36 - 43; III, S. 4, Erzurum 1982, s. 32-43; IV, S. 5, Erzurum 1983, s. 30-39.
- 29.Sözü edilenler ve ayrıntılı bilgi için bkz. Kato Kyuzo, a.g.m., 10-16.
- 30.Geniş bilgi için bkz., N. Polosmak, Stereguşie Zoloto Grifi, (Ak-Alahinskiy Kurgan,), Novosibirsk 1994; Y. Çoruhlu, Ukok Platosunda Kazısı yapılmış Üç Yeni Kurgan Hakkında Bir Kitap, Türk Dünyası

HUN SANATI

- Araştırmaları, S. 96, Haziran 1995, s. 181-206; N. Polosmak, A Mummy Unearthed From the Pastures of Heaven, National Geographic, October 1994, s. 80-103.
- 31.Genel bilgi için Bkz. İ. Kafesoğlu, Türk Milli Kùltürü, s. 311; W. Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları (Çev. N. Uluđtuđ), Ankara, 1996 (2. baskı) s. 77.
- 32.F. Sümer, Eski Türklerde Şehircilik, İstanbul 1984, s. 20.
- 33.B. Ögel, Türk Kùltür Tarihine Giriş, Türklerde Köy ve Şehir Hayatı, C. I, Ankara 1985, s.150.
- 34.S. Miniaev, Archaeology of Hsiung-nu in Russia: New Discoveries and Some Problems, s.1-4.
- 35.E. Nowgorodowa, Alte Kunst Der Mongolei, s. 184-185.
- 36.Hun Devri'nde Kubbe şeklinde çatılı "yurt" tipi çadırın varlığı Çin kaynaklarından da anlaşılmaktadır. Ögel'e göre Çinliler Hunların kubbeli keçe çadırlarına "Ch'iung-lu" (sonsuzluk, boşluk, kubbe, barınılacak yer anlamında) diyorlardı. Hunlarla uzun zaman birlikte yaşayan Wusun hükümdarına gelin giden bir Çinli prensesin şiirinde de (M. Ö. 110-104) "kırmızı yün kumaşlarla çevrilmiş kubbeli çadır" dan bahsedilmektedir. Bkz. B. Ögel, Türk Kùltür Tarihine Giriş-Türklerde Ordu, Ordugah, Otađ, C. VII, Ankara 1984, s. 23.
- 37.Bu meskenler için bkz. A. P. Okladnikov, Ancient Population of Siberia and Its Cultures, Cambridge, Massachusetts, 1959, s. 3, lev. 1.
- 38.N. Diyarbakirli, İslamiyetten önce Türk Sanatı, Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı, Ankara 1993, s. 17.
- 39.Y. Çoruhlu, Akkışla/Pamucak Türkmen Obası ve Bazı Görüşler, Türk Dünyası Tarih Dergisi, S. 26, İstanbul 1989, s. 55, 56.
- 40.L. W. Mackie-J. Thompson (Edit.), Turkmen Tribal Carpets and Traditions, Washington, D. C. 1980, s. 43.
- 41.Y. Çoruhlu, Erken Devir Türk Sanatı., s. 64-65.
- 42.N. Diyarbakirli, Hun Sanatı, s. 47.
- 43.Hızır Bek Gayretullah, Altaylarda Kanlı Günler, İstanbul 1977, s. 157-158.
- 44.T. Çoruhlu, Türk Mimarisine Öncülük Eden "Çadır Geleneğiyle" Kurulan bir Kırgız Çadırı, Antik ve Dekor, S. 22, İstanbul 1993, s. 71.
- 45.M. Orazbayoğlu Kabanbay, Kazak Türklerinin Keçe Yurdu Hakkında II, Türk Dünyası Tarih Dergisi, S. 28, İstanbul 1989, s. 55-56.
- 46.L. W. Mackie-J. Thompson (Edit.), a.g.e., s. 49-50.
- 47.N. Diyarbakirli, a.g.e., s. 48; T. Çoruhlu, a.g.m., s. 71.
- 48.N. Diyarbakirli, a.g.e., s. 49-50.
- 49.Hızırbek Gayretullah, a.g.e., s. 158.
- 50.L. W. Mackie-J. Thompson (Edit.), a.g.e., s. 50.
- 51.N. Diyarbakirli, a.g.e., s. 50; T. Çoruhlu, a.g.m., s. 72.
- 52.L. W. Mackie-J. Thompson (Edit.), a.g.e., s. 50-51.
- 53.L. W. Mackie-J. Thompson (Edit.), a.g.e., s. 50.; Otađ ve çadırların kapıları için genel olarak bkz. B. Ögel, Türk Kùltür Tarihine Giriş., C. VII, s. 390-395.
- 54.Sözü edilen çeşitli kısımlar için bkz. N. Diyarbakirli, Hun Sanatı, s. 50-51, 53-55; Hızırbek Gayretullah, a.g.e., s. 157-160; M. Orazbayođlu Kabanbay, a.g.m., s. 72.; Çadırın muhtelif kısımlarına ait bilgiler için ayrıca bkz. B. Ögel, Türk Kùltür Tarihine Giriş., C. VII, s. 378-400.
- 55.L. W. Mackie-J. Thompson (Edit.), a.g.e., s. 45-47.
- 56.Bu konuda genel olarak bkz. Y. Çoruhlu, Leningrad Hermitage Müzesi ve Türk Sanatı, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 65, İstanbul 1990, s. 283-298.
- 57.Mesela Bkz. E. Fuat Tekçe, Pazırık Altaylardan Bir Halının Öyküsü, Ankara 1993. F. Tekçe burada Pazırık halısı ile ilgili çeşitli konuları ele almakta ve ayrıca halıyı da ayrıntılı bir biçimde tanıtmaktadır.

- 58.Şerare Yetkin, Türk Halı Sanatı, Ankara 1991 (2. baskı), s. 2.
- 59.Türk sanatı ve sembolizmde at kuyruğunu bağlama konusu ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Çoruhlu, Selçuklu Sanatında Görülen Kuyruğu Düğümlü At Tasvirlerinin İkonografik ve İkonolojik Mahiyeti, S. Ü. VI. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, 16-17 Mayıs 1996, Konya 1997, s. 227-267.
- 60.F. Tekçe, a.g.e., s. 32-35.
- 61.Değişik yayınlarda bu 10 cm. karede 36.000 düğüm olarak gösterilmişse de bunun doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Jetmarr bunun cm karede 36 düğüm olduğunu söylüyor ki bu daha uygun bir ifadedir. Bkz. K. Jettmar, Art of Steppes., s. 117.
- 62.Bkz. N. Diyarbakirli, Pazırık Halısı, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Ekim 1984, s. 6.
- 63.Pazırık halısının teknik ve motifleri üzerine son zamanlarda yapılan bir değerlendirme için bkz. L. L. Barkova, Le tapis de laine du kourgane No 5 de Pazyryk, Dossiers d'Archeologie, No 212, Dijon 1996, s. 20-27.
- 64.K. Jettmar, Art of Steppes., s. 120.
- 65.Ş. Yetkin, Türk Halı Sanatı, s. 13.
- 66.Y. Çoruhlu, Erken Devir Türk Sanatı., s. 72.
- 67.Sözü edilen örnek için bkz., S. I. Rudenko, Drevneyşıye V Mire Hudo Jectvenniye Kovrı İtkani, Moskova 1968, s. 62, 64-65-67, Resim 46, 47, 4950, 51, yazar burada başka eserlerle karşılaştırma da yapmaktadır; Kut kelimesinin anlamı için bkz. A. İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar, Ankara 1972, s. 176-177; Jean Paul Roux, Altay Türklerinde Ölüm, s. 33-43.
- 68.S. I. Rudenko, Drevneyşıye V Mire Hudo Jectvenniye Kovrı İtkani, s. 74-79.
- 69.İ. Özgen-J. Öztürk, The Lydian Treasure, İstanbul 1996, s. 116-117.
- 70.3-4 numaralı örneklerin resimleri S. I. Rudenko, Frozen Tombs., Resim 160, 162.
- 71.Resim için bkz. S. I. Rudenko, Drevneyşıe V Mire., Resim 13.
- 72.Kaplumbağa sembolizmi için Bkz. Y. Çoruhlu, Türk Sanatında Kaplumbağa Figürlerinin Sembolizmi, Arkeoloji ve Sanat, S. 62-63, İstanbul 1994, s. 29-36.; örnek için bkz. E. D. Phillips, a.g.e., Resim 134.
- 73.Bkz. Kato Kyuzo, a.g.m., s. 8-9.; Tepe perçemli saç düzenlemesi restitüsyonu için bkz. N. V. Polosmak, vd., İssledovaniye Veşestvennogo sostava nahodok iz "zamerzşih" mogil gornogo Altaya, Rossiyskaya Arheologiya, S. 1, Moskova 1997, s. 182 vd, resim 1-3.
- 74.N. Diyarbakirli, İslamiyetten Önce Türk Sanatı, Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı, Ankara 1999, s. 18-19.
- 75.Y. Çoruhlu, Erken Devir Türk Sanatı., s. 73.
- 76.A. İnan, Türklerde Demircilik Sanatı-Tarihte ve Folklorunda, Makaleler ve İncelemeler, C. II, Ankara 1991, s. 230-223 (genel s. 229-231).
- 77.Bu konuda bkz. Y. Çoruhlu, Türk-Çin Sanatı İlişkileri; W. Eberhard, Çin Simgeleri Sözlüğü (Çev. A. Kazancıgil-A. Bereket), İstanbul 2000, s. 370-71 (genel s. 355-388; Ordos bronzları için bkz. B. Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi., s. 54-55.
- 78.bkz. W. Radloff, Sibiryadan, s. 155-159.
- 79.Y. Çoruhlu, Erken Devir Türk Sanatı., s. 73-74.
- 80.W. Radloff, Sibiryadan III, s. 159, 161.
- 81.Y. Çoruhlu, Erken Devir Türk Sanatı., s. 75-76.
- 82.Radloff, Sibiryadan, III s. 161.
- 83.Örnekler için bkz. E. Nowgorodowa, Alte Kunst der Mongolei, Resim. 163-164.
- 84.Bkz. W. Radloff, Sibiryadan, C. III s. 113-119.
- 85.Y. Çoruhlu, Erken Devir Türk Sanatı., s. 66-69.
- 86.Bu konularda Bkz. M. Rostovtzeff, The Animal Style in South Russia and China, New York, 1973, s.

HUN SANATI

29; E. Diez-O. Aslanapa, Türk Sanatı, İstanbul 1955, s. 16-17; G. Öney, Anadolu Selçuklularında Heykel Figürlü Kabartma ve Kaynakları Hakkında Notlar, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, S. 1, 1969, s. 187-191.

87. Hayvan üslubu ve eser örnekleri için bkz. Y. Çoruhlu, Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatında Orta Asya İle Bağlantılar, Yayınlanmamış Y. L. Tezi, İstanbul 1988; Y. Çoruhlu, Leningrad Hermitage Müzesi ve Türk Sanatı, Türk Dünyası Araştırmaları Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'e Armağan, 1990, s. 283-302; Y. Çoruhlu, İslamiyetin Kabulünden Sonraki Asya Türk Sanatında Hayvan Üslubunun İzleri, Doğu Türkistan'ın Sesi, 7/26, 1990, s. 11-15; Y. Çoruhlu, İslamiyetten Önceki Türk Sanatında Hayvan Mücadele Sahneleri, Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar-Güner İnal'a Armağan, Ankara 1993, s. 117-141.; N. Diyarbakırlı, Hun Sanatı, İstanbul 1972; F. Hancar, The Eurasian Animal Style and Altai Complex, Artibus Asiae, C. XV, 1952, s. 171-194; D. Carter, The Symbol of the Beast The Animal Style Art of Eurasia, New York 1957; M. Rostovtzeff, The Animal Style in South Russia and China, New York 1973; vb.